AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

“POSTNEFT DÖVRÜNDƏ İQTİSADİ ARTIM VƏ RƏQABƏT QABİLİYYƏTLİLİYİ AMİLLƏRİNİN ROLUNUN ARTIRILMASI İSTİQAMƏTLƏRİ”

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

Abakarov Ramil Fazil

BAKI-2021

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

BMDM-in direktoru

i.ü.f.d., dos. Əhmədov Fariz Saleh oğlu

_________________________ imza

"____" _______________ 20__-ci il

"POSTNEFT DÖVRÜNDƏ İQTİSADİ ARTIM VƏ RƏQABƏT QABİLİYYƏTLİLİYİ AMİLLƏRİNİN ROLUNUN ARTIRILMASI İSTİQAMƏTLƏRİ"

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

İxtisasın şifri və adı: 060404 "İqtisadiyyat"
İxtisaslaşma: İqtisadi nəzəriyyə
Qrup: 14

Magistrant:
Ramil Abakarov Fazil oğlu

___________________ imza

Elmi rəhbər:
i.ü.f.d., dos. Hacıyev Natiq Qədim

______________________imza

Proqram rəhbəri:

i.ü.f.d., dos. Suqra Hümbətova İnqilab

________________________ imza

Kafedra müdiri:

i.e.d., prof. Yaşar Kəlbiyev Atakişi

_____________________imza

BAKI-2021

Elm andı

Mən, Ramil Abakarov Fazil and içirəm ki, "Postneft dövründə iqtisadi artım və rəqabət qabiliyyətliliyi amillərinin rolunun artırılması istiqamətləri" mövzusunda magistr dissertasiyasını elmi əxlaq normalarına və istinad qaydalarına tam riayət etməklə və istifadə etdiyim bütün mənbələri ədəbiyyat siyahısında əks etdirməklə yazmışam.

“POSTNEFT DÖVRÜNDƏ İQTİSADİ ARTIM VƏ RƏQABƏT QABİLİYYƏTLİLİYİ AMİLLƏRİNİN ROLUNUN ARTIRILMASI İSTİQAMƏTLƏRİ”

XÜLASƏ

Tədqiqatın aktuallığı: Müasir iqtisadi nəzəriyyədə iqtisadi artım adətən real istehsalda təbii dəyərə nisbətən qısa müddətli eniş-yoxuş olaraq deyil, real məhsulun təbii səviyyəsindəki uzunmüddətli dəyişikliklər kimi anlaşılır. Bu anlayış uzunmüddətli perspektivdə istehsal qüvvələrinin inkişafı ilə əlaqələndirilir.

Tədqiqatın məqsədi: Bu kurs işinin əsas məqsədi iqtisadi artımı bazar iqtisadiyyatının davamlı inkişafı üçün zəruri şərt kimi öyrənmək, təhlil etmək və milli iqtisadiyyatın inkişaf perspektivlərini və iqtisadi nailiyyətlərin yollarını nəzərdən keçirməkdir.

İstifadə olunmuş tədqiqat metodları: Tədqiqat işinin aparılması zamanı ümumiləşdirmə, təhlil, analiz, qrafik və ən əsası müqayisəli təhlil kimi bir çox metodlardan istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazası: Bu gün dünya miqyasında biliyin rolunun əhəmiyyətli səviyyədə yüksəlişi bir sıra obyektiv reallıqlardan meydana gəlir. Bu işin nəzəri-metodoloji əsaslarını iqtisadi artımla bağlı müasir və klassik nəzəriyyələr, ayrı-ayrı dünya ölkələrinin iqtisadçılarının tədqiqatları, bu ölkələrdə iqtisadi artımla bağlı formalaşdırılan nəzəriyyələr və müxtəlif modellər təşkil edir.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Tədqiqat işinin aparılmasında bütün dünyada yayılmış pandemiya səbəbindən kitabxanaların fəaliyyət göstərməməsi, tədqiqatın ilk günlərində ölkəmizdə baş verən müharibə səbəbindən bəzi internet resurslarının əlçatan olmaması tədqiqatın aparılmasını məhdudlaşdırmışdır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi və praktiki nəticələri: Dünya iqtisadiyyatının inkişafı prosesinə və səmərəliliyinin yüksəldilməsinə təsir edən proseslər, hadisələr kəmiyyətinə görə olduqca çoxdur. İqtisadi araşdırmalar və təhlillər zamanı onların hər birinə nəzərə almaq son dərəcə vacibdir.

Nəticələrin istafadə oluna biləcəyi sahələr: Tədqiqat işinin praktiki əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, beynəlxalq və yerli müstəvidə iqtisadi inkişaf meyllərinin dərindən tədqiq edilməsi yerli səviyyədə milli iqtisadiyyatın inkişafı praktikasında tətbiq edilə bilər.

Açar sözlər: İqtisadi artım, istehsal, bazar iqtisadiyyatı, postneft, rəqabət qabiliyyəti.

"DIRECTIONS TO INCREASE THE ROLE OF ECONOMIC GROWTH AND COMPETITIVENESS FACTORS IN THE POSTNEFT PERIOD"

SUMMARY

The actuality of the subject: In modern economic theory, economic growth is usually understood as long-term changes in the natural level of real output, rather than as a short-term decline in natural production relative to natural value.

Purpose and tasks of the research: The main purpose of this course work is to study and analyze economic growth as a necessary condition for the sustainable development of a market economy and to consider the development prospects of the national economy and the ways of economic achievements.

Used research methods: Many methods were used during the research, such as generalization, analysis, analysis, graphics and, most importantly, comparative analysis.

The information base of the research: Today, a significant increase in the role of knowledge in the world consists of a number of objective realities.

Restrictions of research: The lack of libraries in the research due to the pandemic, the lack of access to some Internet resources due to the war in our country in the early days of the research limited the research.

The novelty and practical results of investigation: There are many processes and events that affect the development of the world economy and increase its efficiency.

Scientific-practical significance of results: The practical significance of the research is that an in-depth study of economic development trends at the international and local levels can be applied in the practice of national economic development at the local level

Keywords: economic growth, production, market economy, postneft, competitiveness.

İXTİSARLAR VƏ İŞARƏLƏR

AR	Azərbaycan Respublikası
ABŞ	Amerika Birləşmiş Ştatları

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ 8

I FƏSİL. DÜNYA ÖLKƏLƏRİNDƏ İQTİSADİ ARTIMA TƏSİR EDƏN AMİLLƏR 11

1.1. İqtisadi artıma tarixi baxışlar və onun tənzimlənməsinin nəzəri əsasları 11

1.2. Müasir dünya ölkələri praktikasında iqtisadi artım metodologiyaları 17

II FƏSİL. POSTNEFT DÖVRÜNÜN SƏCİYYƏVİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ 30

2.1. Dünya ölkələrində qeyri-neft sektorunun mövcud vəziyyəti və əsas göstəricilərinin təhlili 30

2.2. Postneft dövrü xüsusiyyətlərinin dünyanın ayrı-ayrı ölkələrində təzahürü 37

III FƏSİL. AZƏRBAYCAN İQTİSADİYYATINDA İQTİSADİ ARTIMA TƏSİR EDƏN AMİLLƏR VƏ POSTNEFT DÖVRÜNDƏ AZƏRBAYCAN İQTİSADİYYATI 45

3.1. Azərbaycan neft və qeyri-neft sektorunun iqtisadi artıma təsir dərəcələrinin təhlili və iqtisadi inkişafın diversifikasiyalaşdırılması 45

3.2. Rəqabətqabiliyyətli məhsulların ixrac potensialından istifadənin yüksəldilməsi yolları 57

NƏTİCƏ 67

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI 70

Cədvəllərin siyahısı 74

Qrafiklərin siyahısı 74

Sxemlərin siyahısı 74

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı: Müasir iqtisadi nəzəriyyədə iqtisadi artım adətən real istehsalda təbii dəyərə nisbətən qısa müddətli eniş-yoxuş olaraq deyil, real məhsulun təbii səviyyəsindəki uzunmüddətli dəyişikliklər kimi anlaşılır. Bu anlayış uzunmüddətli perspektivdə istehsal qüvvələrinin inkişafı ilə əlaqələndirilir.

İqtisadi böyümənin öyrənilməsinin aktuallığı onunla müəyyən edilir ki, iqtisadi artım dünyanın istənilən ölkəsinin iqtisadi həyatının ən vacib xüsusiyyətlərindən biridir. Buna görə iqtisadi böyüməyə necə nail olunmalı olduğunu bilmək və ortaya çıxan problemləri həll etmək üçün ən yaxşı yolları tapmaq vacibdir, bütün bunlar iqtisadiyyatı daha yaxşı anlamağa kömək edəcəkdir.

İqtisadi artım parametrləri, onların dinamikası, iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsində milli iqtisadiyyatın inkişafını xarakterizə etmək üçün geniş istifadə olunur. Əhali müəyyən bir ölkənin ən yüksək iqtisadi və siyasi qurumlarının fəaliyyətini ilk növbədə iqtisadi artımın və yaşayış səviyyəsinin dinamikası göstəriciləri nəzərə alınmaqla qiymətləndirir.

İqtisadi artım, onun sürəti, keyfiyyəti və digər göstəricilər təkcə milli iqtisadiyyatın potensialından deyil, böyük ölçüdə xarici iqtisadi və xarici ticarət amillərindən asılıdır.

Hazırda iqtisadi artımın (məzmunu, ona təsir edən amillər və s.) dünyada ən çox müzakirə olunan mövzu halına gəlmişdir. Beləki vəziyyət göz qarşısında və tam açıq şəkildə dəyişir.

Ölkə iqtisadiyyatı dövlətin inkişafı üçün əsasdır, müstəqilliyin, sabitliyin və cəmiyyətin həyatının səmərəliliyinin təminatıdır. İqtisadiyyat mal və xidmətlər istehsalı ilə, milli iqtisadiyyatın idarə olunması ilə əlaqəli xüsusi bir sahədir. İqtisadi inkişafın təbiəti insanların həyat səviyyəsini və keyfiyyətini, siyasi, sosial və iqtisadi proseslərin gedişatını müəyyənləşdirir, dövlət ideologiyasının əsası və ən vacib elementi kimi çıxış edir.

Problemin qoyuluşu və öyrənilmə səviyyəsi: Mövzu ilə əlaqəli yerli və xarici müəlliflərin kitab, məqalələrində araşdırılmalar edilmişdir. Bu müəllifləri aşağıda qeyd edilmişdir**.** Əliyevin İ., Əliyev Q.Ü., Əlirzayev Ə.Q., Qurbanzadə A.

Farzanegan M.R., Markwardt G., Özdemir S., Akgül I., Pedroni P., Юданов Ю. və başqaları.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri: Bu kurs işinin əsas məqsədi iqtisadi artımı bazar iqtisadiyyatının davamlı inkişafı üçün zəruri şərt kimi öyrənmək, təhlil etmək və milli iqtisadiyyatın inkişaf perspektivlərini və iqtisadi nailiyyətlərin yollarını nəzərdən keçirməkdir. Bu məqsəddən yola çıxaraq, aşağıdakı vəzifələr ümumiləşdirilmişdir:

- iqtisadi artımın konsepsiyasını və mahiyyətini öyrənmək;
- davamlı inkişaf strategiyasını öyrənmək;
- iqtisadi artım nəzəriyyələrini tədqiq etmək;
- postneft dövründə dünya ölkələri və eləcə də yerli müstəvidə iqtisadi artımın inkişaf istiqamətlərini müəyyənləşdirmək;
- beynəlxalq və milli iqtisadiyyatı geniş şəkildə təhlil etmək, qeyri-neft sahəsinin inkişafına təkan verən amilləri müəyyənləşdirmək, iqtisadi problemlər və bu problemlərin həll istiqamətləri öyrənmək və s.

Tədqiqatın obyekti və predmeti: Bu işin tədqiqat predmetini qloballaşma prosesində beynəlxalq iqtisadiyyatın forma və inkişaf prosesinin tənzimlənməsinin əsaslarının təhlili, ümumi qanunauyğunluqları və xüsusiyyətləri aşkar etmək təşkil edir.

Tədqiqat işinin obyekti isə milli iqtisadiyyat və onun təşkili, postneft mərhələsində çatışmamazlıqları və üstünlüklərinin müəyyənləşdirilməsidir.

Tədqiqatın metodları: Tədqiqat işinin aparılması zamanı ümumiləşdirmə, təhlil, analiz, qrafik və ən əsası müqayisəli təhlil kimi bir çox metodlardan istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazası: Bu gün dünya miqyasında biliyin rolunun əhəmiyyətli səviyyədə yüksəlişi bir sıra obyektiv reallıqlardan meydana gəlir. Bu işin nəzəri-metodoloji əsaslarını iqtisadi artımla bağlı müasir və klassik nəzəriyyələr, ayrı-ayrı dünya ölkələrinin iqtisadçılarının tədqiqatları, bu ölkələrdə iqtisadi artımla bağlı formalaşdırılan nəzəriyyələr və müxtəlif modellər təşkil edir.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Tədqiqat işinin aparılmasında bütün dünyada yayılmış pandemiya səbəbindən kitabxanaların fəaliyyət göstərməməsi, tədqiqatın ilk günlərində ölkəmizdə baş verən müharibə səbəbindən bəzi internet resurslarının əlçatan olmaması tədqiqatın aparılmasını məhdudlaşdırmışdır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi: Dünya iqtisadiyyatının inkişafı prosesinə və səmərəliliyinin yüksəldilməsinə təsir edən proseslər, hadisələr kəmiyyətinə görə olduqca çoxdur. İqtisadi araşdırmalar və təhlillər zamanı onların hər birinə nəzərə almaq son dərəcə vacibdir. Lakin bundan öncə dünya iqtisadiyyatına təsir göstərən proses və hadisələrə elmi yanaşmalar tələb edilir. Tədqiqat işində tarixi baxışlar öyrənilmiş və buna əsasən müxtəlif fikirlər şərh edilmişdir. Qeyd edilən metodların tətbiq edilməsi ilə əldə edilən nəticələr gələcəkdə bu istiqamətdə tədqiqat işlərinin aparılmasında mühüm rol oynaya bilər.

Nəticələrin praktiki əhəmiyyəti və tətbiq sahələri: Tədqiqat işinin praktiki əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, beynəlxalq və yerli müstəvidə iqtisadi inkişaf meyllərinin dərindən tədqiq edilməsi yerli səviyyədə milli iqtisadiyyatın inkişafı praktikasında tətbiq edilə bilər.

I FƏSİL. DÜNYA ÖLKƏLƏRİNDƏ İQTİSADİ ARTIMA TƏSİR EDƏN AMİLLƏR

1.1. İqtisadi artıma tarixi baxışlar və onun tənzimlənməsinin nəzəri əsasları

"İqtisadi artım" anlayışının düzgün formada başa düşülməsi üçün niyə ortaya çıxdığını, hansı amillər və növlərə sahib olduğunu və iqtisadi böyümənin artırılması üçün tövsiyələrin ona aid olduğunu müəyyənləşdirmək lazımdır.

İqtisadi böyümənin əsas problemləri bunlardır:

- meyllər və böyümə mənbələri;
- uzunmüddətli davamlılığının təmin edilməsi;
- seçilmiş texnoloji siyasət modelinin nəticələri;
- milli iqtisadiyyatın strukturunun yenilənmə sürəti;
- böyümənin amillərinin və nəticələrinin ölçülməsi.

İqtisadi artım mütləq hər bir ölkənin ən vacib iqtisadi hədəfidir. Adambaşına düşən istehsalın artması həm də ölkədə yaşayış səviyyəsinin artması deməkdir. İqtisadiyyat zamanla böyüyür, insanların ehtiyacları daha yaxşı təmin edilə və sosial-iqtisadi problemləri daha təsirli şəkildə təyin edilə bilir. İqtisadi artım dövründə artan gəlir, ailələrə və digərlərinə digər həyat faydalarından istifadə etmədən əlavə mülkiyyət faydaları və xidmətləri alma imkanları yaradır. İqtisadi artım ölkəyə mövcud istehlakı və investisiyaları azaltmadan yoxsulluq və ətraf mühitin çirklənməsi ilə mübarizə aparmağa imkan verir. İş vaxtının azaldılması, istirahət və asudə vaxtın artırılması üçün imkanlar yaradır. İqtisadi artım resurs məhdudiyyətləri ilə mübarizə aparmağı asanlaşdırır.

İqtisadi artım ən vacib iqtisadi məqsəd kimi qəbul edilir, çünki adambaşına milli məhsulun real həcminin artması yaşayış səviyyəsinin də yüksəlişini ifadə edir. İqtisadi artım sabitlikdən daha vacibdir. Bunun səbəbi məhz bu proses sayəsində həm dövlət daxilində, həm də beynəlxalq səviyyədə sosial-iqtisadi problemlərin həlli üçün böyük bir fürsətin olmasıdır.

İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi sistemində milli iqtisadiyyatların inkişafını xarakterizə etmək istiqamətində iqtisadi artım parametrlərindən daha

geniş istifadə olunur. İnsanlar hər hansı bir ölkənin ən yüksək iqtisadi və siyasi orqanlarının fəaliyyətini iqtisadi artım və yaşayış səviyyəsinin dinamikası barədə məlumatları nəzərə alaraq qiymətləndirir. İqtisadi artım, onun inkişaf tempi, keyfiyyət və digər bunun kimi göstəricilər təkcə milli iqtisadiyyatın gücündən deyil, həm də yüksək dərəcədə xarici siyasətdən də asılıdır (Məmmədov İ. 2013: s.23).

Mövcud xarici ədəbiyyatlarda "iqtisadi artım" kateqoriyasının təyin edilməsinə az yanaşma vardır. İqtisadi artımın "istehsalın dəyərinin kəmiyyət xarakteristikası", potensial milli məhsulun və ya potensial real ÜDM-in artması ilə, "istehsalı artırmaq üçün iqtisadi gücü" və ya "cəmiyyətin yüksək istehsal qabiliyyəti"ni ifadə edir.

Mövcud Qərb müavinətlərinin böyük bir hissəsi iqtisadi böyüməni real ÜDM-da, xalis milli məhsulda və ya iqtisadi rifahın artım templəri olan müəyyən edilmiş bir müddət ərzində adambaşına düşən milli gəlir kimi qiymətləndirir.

S.S. Kuznets, iqtisadi artımın "cəmiyyətin getdikcə artan maddi nemətlərlə təmin edə bilən, texniki tərəqqiyə, instrumental ideoloji uyğunlaşmaya əsaslanan ölkənin istehsal potensialında uzunmüddətli bir artım" olaraq təyin edilə biləcəyinə inanırdı. O, sadəcə kəmiyyət yanaşmasını deyil, həm də iqtisadi böyüməni təmin edən amili və bunun çox vacib nəticəsini müəyyənləşdirirdi. Sonradan iqtisadi böyümənin tərifi yalnız kəmiyyət deyil, həm də keyfiyyət aspektini əhatə etmişdir.

İqtisadi artımın müxtəlif tədqiqatçılar tərəfindən birmənalı anlaşılmasını gözləmək mümkün deyildir. Qeyd etmək çox vacibdir ki, iqtisadi artımın kəmiyyət təfsiri, bu prosesin texniki və iqtisadi xüsusiyyətlərini vurğulamaq onun sosial-iqtisadi tərəfinin laqeyd olmasına gətirib çıxarır.

Qeyd edilən tərifləri nəzərə alaraq, aşağıdakı nəticələrə gəlmək mümkündür:

İqtisadi artım dövlətin milli gəliri həcminin artırılması prosesidir və dövlətin makroiqtisadiyyatının əsas hədəflərindən biridir ki, bu da ölkə əhalisinin artımı ilə müqayisədə daha çox ÜDM artımına ehtiyacdır. yaşayış səviyyəsini yaxşılaşdırmaq üçün. İqtisadi böyümə konsepsiyası milli iqtisadiyyatın inkişafını və ölkələr arasında müqayisələri xarakterizə etmək üçün istifadə olunur. Müəyyən bir müddət ərzində istehsal olunan məhsul və xidmətlərin sayında artım deməkdir (Əliyev Q.Ü. 2008).

İqtisadi artım milli istehsal həcmində qısamüddətli artım deyil, onun uzunmüddətli meylləri və keyfiyyətcə yaxşılaşması deməkdir. Bu, iqtisadi inkişafın müsbət dinamikasına dəlalət edir.

İqtisadi artımın iki əsası vardır: geniş və intensive artım. Eyni zamanda, qarışıq iqtisadi artım növləri də mövcuddur.

İqtisadi böyümənin geniş bir növü istehsal həcmlərinin genişləndirilməsi, yəni daha çox istehsal mənbələrindən istifadə etməklə əldə edilir:

- məşğul əhalinin sayında artım;
- kapitalın həcmində artım;
- daha çox təbii ehtiyatların cəlb edilməsi.

İqtisadi artımın intensiv növü iqtisadi mənbələrdən daha mükəmməl istifadə yolu ilə əldə edilir. Bu mənbələr aşağıdakılardır.

- texnoloji tərəqqi;
- kadrların təhsil səviyyəsi və peşə hazırlığı;
- istehsalın artması sayəsində miqyas iqtisadiyyatları;
- təkmilləşdirilmiş resurs bölgüsü;
- həmçinin qanunvericilik, institusional və digər amillər.

Genişləndirilmiş təkrar istehsal prosesində intensiv və ekstensiv iqtisadi artım növlərinin birləşməsi baş verir və qarışıq iqtisadi artım növü formalaşır. Qarışıq (real) iqtisadi artım növü - istifadə olunan istehsal amillərinin sayının artması və texnologiyanın təkmilləşdirilməsi nəticəsində istehsal gücünün artması deməkdir.

İqtisadi artım tempi və keyfiyyəti tamamilə böyümə amilləri ilə müəyyən edilir.

İqtisadi inkişafın hərəkətverici qüvvələrini təhlil edərkən, ictimai şüurun vəziyyəti, iqtisadi kütlələrin obyektiv problemləri və istiqamətləri, iş və ünsiyyət mədəniyyəti, kütlə tərəfindən başa düşülmə səviyyəsi kimi amillərin təsiri, hakim olan əxlaqi, etik, dini münasibətlər, eləcə də milli ənənələr ortaya çıxır.

İqtisadi artımın makroiqtisadi amillərini üç qrupa bölmək olar: təklif faktorları, tələb faktorları və paylanma amilləri.

Tələb faktorları

İqtisadiyyatda artan istehsal potensialını reallaşdırmaq üçün bütün resursların artan həcmlərindən tam istifadə edilməsini təmin etmək lazımdır. Bu isə öz növbəsində ümumi xərclər səviyyəsində bir artım tələb edir.

Tələb faktorları: istehlakçı, investisiya tələbi, dövlət və xarici tələbdir. Buraya dolayı amillər - vergi təzyiqi, kredit və bank sisteminin səmərəliliyi də daxildir.

Paylama amilləri

İstehsalı artırmaq qabiliyyəti ümumi məhsulu genişləndirmək üçün kifayət etmir. Həm də maksimum miqdarda faydalı məhsul əldə etmək, eləcə də cəmiyyətdə gəlir bölgüsünü əldə etmək üçün artan mənbələrin paylanması da lazımdır.

İqtisadi böyüməyə mənfi təsir göstərən amillər bunlardır:

- cinayət və korrupsiya;
- işə haqsız münasibət;
- tətillər, əmək münaqişələri zamanı işin dayandırılması;
- əlverişsiz hava şəraiti və s.

İqtisadi artımın sürətinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir edən bir sıra amillər də var, lakin bunların kəmiyyətini təyin etmək demək olar ki, mümkün deyil - bu, ölkənin müxtəlif təbii ehtiyatlarla təmin olunması, torpaqların miqdarı və keyfiyyəti, iqlim şəraiti, sosial, mədəni, siyasi atmosfer, milli ənənələr və eyni zamanda beynəlxalq ixtisaslaşma, xarici ticarət və s. intensivliyindən asılıdır.

İqtisadi artımın təmin edilməsində ən vacib amil real gəlir artımının 2/3 hissəsini təşkil edən əmək məhsuldarlığıdır. Əmək məhsuldarlığına ən böyük təsir texniki tərəqqidir, bu da yeni texnika, texnologiya istehsalında istifadə, istehsalın təşkili və idarə olunması deməkdir. İqtisadi artım istehsalın elmə inteqrasiyası, istehsal aparatının və məhsul çeşidinin yenilənməsi ilə xarakterizə olunur (Əliyev Q.Ü. 2008).

İqtisadi nəzəriyyədə cəmiyyəti inkişaf dövrlərinə bölmək üçün müxtəlif sistemlər mövcuddur. K.Marks və tərəfdarları tərəfindən hazırlanmış formalaşma nəzəriyyəsinin mahiyyəti qısaca belə ümumiləşdirilə bilər: inkişafın bu mərhələsində mövcud olan istehsal gücləri və cəmiyyətin istehsal münasibətləri qarşılıqlı əlaqədədir. Beləliklə, məhsuldar münasibətlər cəmiyyətdə hökm sürən

əxlaq və teologiya, ailə, cəmiyyət və digər sosial münasibətlərin təşkili prinsipləri kimi təsirli siyasi hakimiyyət institutlarının əsası kimi göstərilmişdir. Üst quruluşla vəhdətdə istehsal üsulu sosial-iqtisadi formasiyanı təşkil edir.

Beləliklə, K. Marks beş sosial-iqtisadi formasiyanı müəyyənləşdirmişdir:

- ibtidai;
- quldarlıq;
- feodal;
- kapitalist;
- kommunist.

Tarixi inkişafın gedişində az tərəqqi tərəfin istehsal tərzinin daha mütərəqqi və fəal şəkildə inkişaf edən tərəfi - istehsal münasibətləri təkzib olunur. Xüsusilə bazar iqtisadiyyatının tarixi taleyi məhz bu mövqelərdən təhlil edilir.

V.V. Rostovun iqtisadi böyümə mərhələləri nəzəriyyəsi.

V. Rostov iqtisadi böyümə mərhələləri nəzəriyyəsini inkişaf etdirərkən yalnız iqtisadi inkişafın təşviqi istehsalçıların və istehlakçıların qarşılıqlı təsiri, əmanətlərin investisiyalara çevrilməsi deyil, investisiyaların məhsula çevrilməsi ilə məhdudlaşdığını, hətta tarixi təkamül nəzəriyyəsini yaratdığını da göstərdi. bütövlükdə cəmiyyətin iqtisadiyyatı.

Bu xüsusiyyətlər arasındakı keyfiyyət fərqinə uyğun olaraq, V. Rostov iqtisadi inkişafın beş mərhələsini müəyyənləşdirmişdir:

1. Ənənəvi cəmiyyət. - Bu cəmiyyət "Nyutondan əvvəlki elm və texnika", kənd təsərrüfatının hakimliyi, bütün cəmiyyətin müxtəlif təbəqələrə bölünməsi, iqtisadiyyatda statik bir tarazlıq, kapital artımının kiçik bir sürəti, istehsalçıların elmi və texnoloji tərəqqisi və insanların yüksələn artım sürəti ilə xarakterizə edilir.

2. Uçuş üçün ilkin şərtlərin yaradılması mərhələsi. Bu mərhələ istehsalın səmərəliliyinin və iqtisadiyyatın artım sürətinin bir qədər artması üçün şərtlərin yavaş inkişafı ilə xarakterizə olunur.

3. Qaçış mərhələsi. Bu mərhələnin əlamətdar xüsusiyyəti milli gəlirin miqyasının artmasıdır.

4. *Yetkinlik mərhələsi.* İqtisadi artımın tempi yüksəlir. Bu mərhələdə istehsal həcminin açıqlanması əhalinin tərkibindəki artımdan üstün olmağa başlayır və bu da yaşayış səviyyəsinin yüksəlməsinə səbəb olur.

5. *Daha yüksək kütləvi istehlak cəmiyyəti.* İqtisadi inkişafın bu mərhələsində məhsul artımındakı resurs məhdudluğu ilə bağlı narahatlıqlar formalaşmışdır.

İqtisadi artım mənbələrini üç sahəyə bölmək olar.

- ölkə əhalisinin artması;
- geniş amillərin istifadəsinə əsaslanan böyümə;
- intensiv amillərin istifadəsinə əsaslanan böyümə.

Ölkə əhalinin artması. Doğum nisbətinin artması səbəbindən insan sayındakı artım iyirmi beş ilə qədər bir müddət üçün iqtisadi artım mənbəyi kimi qəbul edilə bilməz. Əhalinin sayındakı oxşar artım yalnız uzunmüddətli dövrdə müsbət təsir göstərir, qısa müddətdə iqtisadiyyatdan işçi qüvvəsinin azalmasına gətirib çıxarır, eyni zamanda, sosial sahəyə və potensiala əlavə olaraq, qeyri-istehsal sahəsinin açılması və artımına səbəb olur

İqtisadi artımın geniş amillərindən istifadə, istifadənin marjinal səmərəliliyinin əhəmiyyətli dərəcədə azalması ilə cəlb olunan resursların həcminin artmasına əsaslanır. Yeni texnologiyaların yaranması və tətbiq edilməsi səbəbindən istehsalın səmərəliliyində eyni artım olmadan iqtisadiyyata cəlb olunan mənbələrdə təbii artım qəbuledilməzdir.

İqtisadi artımın intensiv amillərinin istifadəsi daha yüksək texnologiyaların yaranmasına, tətbiq edilməsinə, yerli sənayedə yeniliyin sürətlənməsinə, ən azı xüsusi texnoloji sahələrdə lider mövqelərinin qorunub saxlanmasına, dərin təkrar istehsal üçün ən yaxşı şəraitin formalaşdırılması və sənayedə son elmi və texniki biliklərin tətbiq edilməsinə əsaslanır.

Son dövrlərdə neftin qiyməti daha çox qalxmaqdadır. Lakin neft qiymətlərindəki artımın əbədi qalacağına dəlalət etmək hələ də olduqca risklidir.

Əksər iqtisadçılar istehsalın elmi və texnoloji inkişafına əsaslanan yerli məhsulların rəqabət qabiliyyətinin artması, habelə elmi intensiv istehsal sahələrinin inkişafı və yenilikçi məhsulların istehsalının dünyada sabit iqtisadi artım mənbəyinə

çevrilməli olduğuna inanırlar. Tədqiqatlar göstərir ki, iqtisadi inkişafın insan resurslarının xüsusiyyətlərindən və miqdarından asılılığı daha çox nəzərə çarpmaqdadır.

Beləliklə, iqtisadi artım anlayışının düzgün izahında tam, qeyri-adi dərəcədə sərhədsiz yanaşma və zəruri hərəkətlərin böyük bir yolunu təmin edən bir bilik iqtisadiyyatının yaradılması tələb edilir.

Bürokratik sistemin qüsurları, korrupsiya, qanunvericilik bazasının mükəmməl olmaması və digər siyasi amillərlə mübarizə də bu prosesdə mühüm rol oynayır. İqtisadiyyatın institusional mühitini və strukturunu yaxşılaşdırmaqla yanaşı, bir ölkədə iqtisadi artımın təmin edilməsi üçün maliyyə sistemini daha da inkişaf etdirmək lazımdır.

1.2. Müasir dünya ölkələri praktikasında iqtisadi artım metodologiyaları

Müasir inkişaf etmiş dünya ölkələrində iqtisadi artım modellərinin təzahürü bir-birindən əsaslı surətdə fərqlənir.

İsveçrə iqtisadi azadlıq, vergilərin tətbiqi, ictimai dinclik, şəxsi təhlükəsizlik və xarici sahibkarların uyğunlaşması üçün məqbul şərtlərin optimal birləşməsini tapmağı bacarmışdır.

On ildən çoxdur ki, bu ölkə yalnız sosial sabitlik üçün deyil, həm də davamlı istehsal səmərəliliyi üçün bir növ beynəlxalq standart hesab olunur ki, bu da onun yaşayış səviyyəsi baxımından ən yüksək yerlərdən birini tutmasını təmin etməkdədir (Юданов Ю. 2003: с.60).

II Dünya Müharibəsindən sonra Avropa ölkələri müəyyən zaman sonra özünü toplamışdır. İsveçrə bu illərdən etibarən sağlam ticarət, maliyyə və iqtisadi sistemini inkişaf etdirmişdir.

Hazırda İsveçrə yüksək effektiv bir ictimai-siyasi idarəetmə sistemini davam etdirir. Bu sistem siyasi qarşıdurmanın demokratik qaydalarına, insan hüquqlarına hörmətə və milli azlıqların qorunmasına əsaslanır.

İsveçrə Konfederasiyası Avropanın mərkəzindədir və Almaniya, Fransa, İtaliya, Avstriya və Lixtenşteynlə həmsərhəddir. Bura 7.3 milyon insanın yaşadığı

41.3 min kilometr ərazisi olan kiçik bir ölkədir. İsveçrədə praktiki olaraq, heç bir mineral yoxdur. Bununla birlikdə, ölkədə böyük sayda meşələr və daş duzu ehtiyatları vardır. İsveçrə bol su ehtiyatlarına və dənizdən çıxış sisteminə malikdir. Təbii mənbələrin demək olar ki, burada tamamilə olmaması, İsveçrənin əlverişli coğrafi mövqeyi və əhalinin topladığı bilik və bacarıq onun inkişafında ən vacib amillərə çevrilmişdir.

Beləliklə, İsveçrənin iqtisadi inkişafı üçün şərtlər fərqli olmuş və bu iqtisadi artım bir əsrdən artıq bir müddətdə formalaşmışdır. Ölkənin tarixən qurulmuş bitərəfliyi və coğrafi baxımdan əlverişli mövqeyi ona iqtisadi potensialını maksimum dərəcədə artırmağa imkan vermişdir. Mineral çatışmazlığı insan kapitalı və yığılmış bilik və bacarıqların mövcudluğu ilə əvəz olundu və İsveçrənin 19-cu əsrin əvvəllərində dünyanın ən zəngin ölkələri qrupuna girməsinə mane olmadı.

19-cu əsrin ortalarına qədər İsveçrə Konfederasiyası ən kasıb Avropa ölkələrindən biri sayılırdı. O vaxt İsveçrəni tez-tez dini müharibələr və hakimiyyət uğrunda döyüşlər sarsıtmışdı. Ölkənin praktik olaraq, heç bir təbii sərvəti və dəniz yollarına birbaşa çıxışı olmamışdır.

Lakin, 19-cu əsrin əvvəllərində İsveçrə artıq Dünya Bankı tərəfindən dünyanın ən zəngin ölkələrindən biri kimi təsnif edilmişdir (adambaşına düşən ÜDM 36,2 min dollar olmuşdur). İsveçrə Şərq İnstitutu tərəfindən xüsusi hazırlanmış bir araşdırmada, bu sistem, əsasən, yüksək dərəcədə təsirli bir ictimai-siyasi idarəetmə sisteminin tətbiqi ilə izah olunur. Siyasi qarşıdurmanın demokratik qaydalarına, insan hüquqlarına hörmətə və milli azlıqların qorunmasına əsaslanır (Юданов Ю. 2002: с.75).

Artıq əvvəlki bənddə bildirildiyi kimi, İsveçrədə mineral yoxdur və təbii ehtiyatlar yalnız meşə, daş duzu, dağ mənzərəsi və su ehtiyatları ilə təmin edilmişdir. Bu baxımdan, ölkə öz mənbələri hesabına aktiv inkişaf edə bilməmişdir. Lakin İsveçrə Konfederasiyası Avropanın mərkəzində çox əlverişli iqtisadi və coğrafi mövqeyə malikdir. Cümhuriyyət Avropa Birliyinin bir hissəsi deyil, bununla birlikdə onunla əməkdaşlıq davam edir və daha dagüclənir.

İsveçrə 7,5 milyon əhalisi olan kiçik bir ölkədir. Ölkənin əmək ehtiyatları nisbətən azdır, lakin keyfiyyətinə şübhə yoxdur (birinci sinif təhsili, dil bilikləri, əla xidmət və s.). Əvvəlcə qonşu ölkələrdən - Fransa, Almaniya, İtaliya, Avstriya və Lixtenşteyndən olan sənətkarlar İsveçrəyə gəlmişdilər. Gələn işçi qüvvəsi sayəsində, hələ də inkişaf etməkdə olan saat sənayesi (Alman sənətkarları), bank işi (Fransız protestantları), maşınqayırma və əczaçılıq İsveçrədə aktiv inkişaf etmişdir.

2007-ci ilin məlumatlarına görə, digər ölkələrin yerli sakinlərinin 21,6%-I İsveçrədə yaşayır. Texnoloji böyümə İsveçrənin inkişafında xüsusilə əhəmiyyətli bir rol oynamışdır. Dünya İqtisadi Forumuna görə İsveçrə on beş qabaqcıl sənaye ölkəsinin innovasiya sıralamasında Avropada ilk, dünyada isə ikinci sırada yer alır. Mütəxəssislər, İsveçrənin bu reytinqlərdə bu qədər yüksək yerləri tutduğunu böyük ölçüdə əczaçılıq sahəsində qazandığı uğurlar sayəsində hesab edirlər (Юданов Ю. 2002: c.78).

İsveçrə təhsili həm də yeni yüksək keyfiyyətli insan kapitalının formalaşdırılması sistemindəki ən “inkişaf etmiş” ölkə hesab olunur. Ölkədə XIX əsrin ortalarında federal politexnik məktəblər və ali təhsil müəssisələri açılmışdır. Eyni zamanda, sənaye və texniki təlim haqqında qanunlar qəbul edilmiş və Əqli Mülkiyyətin və Patentlərin Müdafiəsi İdarəsi yaradılmışdır. Təsadüfi deyil ki, bu kiçik ölkənin dünyada satılan ikinci ən böyük patent və lisenziyası mövcuddur.

İsveçrədə vergitutmanın tənzimlənməsi də ölkənin inkişafında bir amildir. 7.6% ƏDV dərəcəsi Avropada ən aşağı göstəricidir. Federal gəlir vergisi% 7.8, bununla birlikdə bu verginin differensial kantonal və bələdiyyə dərəcələri daha yüksəkdir (məsələn, 2005-ci ildən bəri Sürixdə% 15,7). İsveçrə 100-dən çox ölkə ilə ikiqat vergitutmanın qarşısını almaq üçün müqavilələr imzalamışdır.

Ölkədə əsas ÜDM, aşağı inflyasiya, aktiv xarici ticarət balansı, sabit dövlət və universal bank sistemi kimi əsas siyasi və iqtisadi amillər İsveçrəni dünya maliyyə bazarlarının ən uğurlusuna çevirmişdir. İqtisadiyyatın və siyasətin oxşar xüsusiyyətlərinin olduğu kifayət qədər dövlət mövcuddur. Bununla birlikdə, yalnız İsveçrə uzun müddət bütövlüyünü qoruyub saxlaya bilmişdir.

Nəticədə İsveçrədə davamlı uzunmüddətli iqtisadi böyüməni dəstəkləyən amilləri formalaşmışdır: iqtisadi və coğrafi mövqe; kapital; əmək ehtiyatları; texnoloji tərəqqi; İsveçrə təhsili; siyasi sistem və vergi sistemi.

İsveçrə, mütərəqqi ixrac yönümlü bilik intensiv sənaye sahələrinə, intensiv kənd təsərrüfatına və nəhəng xidmət sektoruna sahib yüksək inkişaf etmiş bir ölkədir. İsveçrənin özəlliyi, bahalı birinci sinif malların, kütləvi istehsaldan çox, satış sonrası xidmətə sahib yüksək rəqabət qabiliyyətinin olmasıdır.

Saat ixracatında dünyada birinci, kağız emal avadanlıqlarının ixracında ikinci, tekstil və qida sənayesi üçün avadanlıqlarda dördüncü yerdədir. İstehlak olunan dərmanların 10% -i İsveçrədə istehsal olunur.

Qlobal saat bazarı, bəlkə də ABŞ-ın maliyyə böhranına cavab verməyən yeganə istehlak bazarı və ən dinamik bazarlardan biridir. İllik artım təxminən 12-15% -dir. Bu il 60 milyard dollarlıq bir rekord ölçüyə çatmışdır.

İsveçrə müasir dünyada əczaçılıq məhsullarının sənaye istehsalında əhəmiyyətli mövqe tutduğu yeganə ölkədir.

İsveçrədə iqtisadi artımın əsas amillərindən biri olan bank sistemi olduqca inkişaf etmişdir. Birləşdirilmiş balans hesabatı demək olar ki, 2,5 trilyon İsveçrə frankıdır. İsveçrə bankları ÜDM-in 11 faizini, vergi gəlirləri 10 faizini təmin edir (Красавина Л.Н. 2006: с.53).

İsveçrə hal-hazırda beynəlxalq maliyyə və fərdi bankçılıq sahəsində hakim mövqedə dayanır.

İsveçrə bank sistemi bir çox səbəbdən müştəriləri cəlb edir:

Valyuta sabitliyi. Birinci Dünya müharibəsindən 1971-ci ilədək İsveçrə frankı yalnız bir dəfə devalvasiyaya uğramışdır.

İnflyasiya nisbəti. Digər ölkələrlə müqayisədə 2006-cı ildə İsveçrədə inflyasiya səviyyəsi 1,1% təşkil etmişdir.

Ciddi məxfilik. İsveçrə uzun müddət məxfiliyə investisiya qoymaq üçün ən təhlükəsiz yer hesab edilmişdir. Bank sirri anlayışını tənzimləyən ilk qanunvericilik aktlarından biri XVII əsrə aiddir. 1713-cü ildə Cenevrə Böyük Şurası (kantonal şura) bir bankirdən “müştərilərini və onların əməliyyatlarını qeyd etməsini tələb edən

bank qaydalarını qəbul etdi. Bununla yanaşı, eyni zamanda, bələdiyyə məclisinin açıq icazəsi istisna olmaqla, bu cür məlumatların üçüncü şəxslərə ötürülməsi qadağan edilmişdir. Bununla birlikdə, İsveçrə bank sistemi yalnız bank işçilərinin deyil, həm də müştərilərinin məsuliyyətlərini müəyyənləşdirir.

Əla xidmət. İsveçrə banklarında müxtəlif dilləri bilən yüksək səviyyəli mütəxəssislər çalışır. Bu, müştərilərlə işləməyi asanlaşdırır. İsveçrə müştəri xidmətlərinin keyfiyyətini artırmaq və bank xidmətləri çeşidini genişləndirmək üçün səylərini davam etdirir.

Bu amillər dünyanın ən yaxşılarından biri olaraq qalmaqda olan İsveçrə Konfederasiyasının bank sisteminin effektiv inkişafına təsir göstərmişdir.

Sənayedə və ümumilikdə iqtisadi inkişafda bu cür yüksəkliklərə çatmaq üçün təhsilə, buna görə də yeniliyə xüsusi diqqət yetirmək lazımdır.

İsveçrə təhsili yeni yüksək keyfiyyətli insan kapitalının formalaşmasında "ən qabaqcıl ölkə" hesab olunur. İsveçrəlilər əsrlər boyu İsveçrə həssaslığının ən yaxşı xüsusiyyətlərini müxtəlif sahələrdə çoxaltmağa imkan verən təhsil sistemi ilə haqlı olaraq qürur duymaqdadırlar.

İsveçrədəki təhsil sistemi şematik olaraq üç pilləli bir quruluş kimi təqdim edilə bilər: ibtidai, orta və daha yüksək. 2004-cü ildə təhsilə dövlət xərcləri 25 milyard İsveçrə frankı (ÜDM-in 6% -i), AR-GE-yə qoyulan investisiyalar isə 13 milyard (ÜDM-nin 2.9% -i) təşkil etmişdir.

Ölkənin ali təhsil sistemi güclü beynəlxalq əlaqələrlə xarakterizə olunur: universitetlərindəki tələbələrin 17% -i, eyni zamanda müəllimlərin 35% -i və doktorantların 55% -I xarici tələbələrdir.

İsveçrə təhsili haqqında danışarkən, ölkənin innovasiya sahəsindəki uğurlarından bəhs edilməlidir. Dünya İqtisadi Forumuna görə, on beş qabaqcıl sənaye ölkəsinin innovasiya reytinqində bu respublika Avropada birinci (dünyada isə ikinci) yer tutur. Mütəxəssislər İsveçrənin iqtisadi artım göstəricilərində bu səviyyədə yüksək reytinqləri böyük ölçüdə kimya və əczaçılıq sənayesindəki müvəffəqiyyətlər sayəsində aldıqlarını qeyd etmişdirlər (www.switzerland-4you.com).

Son zamanlar iqtisadi inkişafda biliyin rolunun artmasını dünyanın əksər ölkələrinin tədqiqatçıları və iqtisadçıları təkidlə vurğulayırlar. E.Denisonun verdiyi məlumatlara əsasən, ABŞ və Qərbi Avropada əldə edilən iqtisadi artımın 2-15%-i məhz bu ölkələrdə təhsilin səviyyəsinin yüksəldilməsi ilə baş vermışdir. Yeni biliklərin yaranması və inkişaf etməsi əslində istehsal prosesinin mühüm bir hissəsinə çevrilmişdir. Yeni biliklər təcrübə zamanı öz əksini maşın və mexanizmlərin qurulan yeni konstruksiyasında, işçi qüvvəsinin əsas keyfiyyətində, verilən səmərəli təşkilati qərarlarda, konyukturanın anlaşılmasında, sərfəli iqtisadi inkişaf modellərinin müəyyənləşdirilməsində tapır. Ölkədə baş verən bilik artımı material-enerji mənbələrinə qənaət etməyə, məhsulun enerji, materail, fond və əmək həcminin aşağı düşməsinə səbəb olur. İstehsal resurslarından olan bilik resursunun fərqləndirici əsas cəhətlərindən biri odur ki, maşın və avadanlıqlardan fərqli olaraq bilik səviyyəsi bir ölkədən dünyanın başqa ölkələrinə surətlə yayıla bilir: müasir informasiya inqilabı bunun üçün şərait formalaşdırır. Maşın və mexanizmlər sistemində olduğu kimi, bilik sistemi də patentlər, lisenziyalar, "Nou-hau"lar şəkində satılıb-alınır.

"Yoxsulluğun çirkin dairəsi" nəzəriyyəsi

"*Yoxsulluğun çirkin* dairəsi" konsepsiyası ilk dəfə 1949-1950-ci illərdə G. Singer və R. Prebisch tərəfindən təklif olunmuşdur. Üçüncü dünya ölkələrinin iqtisadi tarazlıq üçün araşdırıldığı bir dövrdə "yoxsulluğun kədərli dairəsi" anlayışı icad edilmişdir. Alimlər ölkələrin az inkişafını demoqrafik və iqtisadi amillərlə izah etməyə çalışmışdırlar. Müharibədən sonrakı illərdə "yoxsulluğun çirkin dairəsi" nin müxtəlif variantları ortaya çıxmışdır. Bunlar əhali ilə iqtisadi şərtlər arasındakı əlaqəyə əsaslanırdı. Bu cür anlayışların ümumi mənası, adambaşına düşən orta milli gəlirin azalması səbəbindən əhalinin artması ilə həyat keyfiyyətindəki artımın sürətlə boşa çıxmasıdır. Nümunə olaraq, H.Leybenşteynin ölçülə bilən tarazlıq nəzəriyyəsini missal göstərmək olar.

"Kəskin dairə" daha yüksək məhsuldarlığın daha yaxşı bəslənməyə səbəb olmasıdır. Təkmilləşdirilmiş bəslənmə, öz növbəsində, ölüm səviyyəsinin azalmasına və ömrün uzunluğunun artmasına səbəb olur. Bütün bunlar əhalinin

artmasına gətirib çıxarır. Artan əhali mövcud mənbələri öz aralarında bölüşdürür. Torpaq sahələri parçalanır və nəticədə məhsuldarlıq dərəcəsi azalır.

Ölkədəki əhalinin əsas götürüldüyü "pis dairələr" dən əlavə, daxili bazarın darlığını və ya modernləşmə üçün mənbələrin olmamasını izah edən variantlar da mövcuddur. Bu cür nəzəriyyələrə nümunə olaraq, Kolumbiya professoru Ragnar Nurkenin fikirlərini göstərmək olar. Onun nəzəriyyəsinə görə, kapital çatışmazlığı aşağı əmək məhsuldarlığına gətirib çıxarır ki, bu da aşağı gəlir səviyyəsinə səbəb olur. Nəticədə, zəif alıcılıq qabiliyyəti və investisiya qoymaq üçün kifayət qədər stimul olmur. Belə bir cəmiyyətin tipik bir xüsusiyyəti məhdud qənaət və investisiyaya maraq olmamasıdır.

Bundan əlavə, geriliyi işçi qüvvəsinin aşağı keyfiyyətləri və normal təhsil sisteminin olmaması ilə əlaqələndirən bir sıra tədqiqatçılar da olmuşdur.

Alimlər bu cür dairələri aşmaq üçün iqtisadi artımın təmin edilməsinin metodu kimi güclü bir xarici kapital inyeksiyasının zəruri olduğu fikrini müdafiə edirdilər Ölkələrin bunun nəticəsində özünü davamlı böyütməyə başlayacağı fikrinə inanırdılar. Ancaq bu mənbələrə könüllü olaraq sərmayə qoymaq qeyri-real olduğundan, məcburi qənaətlərin dövlətin pul və vergi siyasəti nəticəsində meydana gəldiyi düşünülür. İnstitusional sistemin səmərəsizliyi kapital idxalı ilə kompensasiya edilə bilər. Əks təqdirdə, demoqrafik artım və / və ya nümayiş effekti sayəsində xeyli artan mövcud ehtiyacları ödəmək üçün tamamilə getmək təhlükəsi vardır. "Minimum kritik səy", H.Libenşteynə görə, elə olmalıdır ki, investisiya səviyyəsi milli gəlirin ən azı 12-15% -ni təşkil etsin.

"Yoxsulluğun çirkin dairəsi"nin Keynesian təfsirinə görə, ölkələrin iqtisadi cəhətdən inkişaf etməməsi aşağı gəlirlə sıx əlaqədardır. Aşağı istehlak və az qənaət səmərəsiz tələb yaradır ki, bu da dar daxili bazara və aşağı investisiya artımına təkan verir. Bunlar isə öz növbəsində, aşağı istehsal səmərəliliyinə, aşağı gəlirliliyə və istehsalın artırılması üçün aşağı stimullara gətirib çıxarır.

"Qəzəbli dairələrin" bütün nəzəriyyələrində bir sıra çatışmazlıqlar vardır ki, bunlardan ən bariz nümunə nəhəng kapital inyeksiyası olmadan iqtisadi böyüməyə nail oluna bilinməməsidir. Buna görə də bu nəzəriyyələrin praktik olaraq tətbiqi

praktik olaraq qeyri-mümkündür. Bunun nəticəsi "böyük təkan" nəzəriyyəsinin inkişafı olmuşdur.

Böyük təkan nəzəriyyəsi

Bu nəzəriyyənin qurucusu 1943-cü ildə P.Rozenşteyn-Rodan olmuşdur. "Böyük təkan nəzəriyyəsi Avropada az inkişaf etmiş ölkələr üçün formalaşdırılmışdır. Daha sonra Qərb alimləri (Nurkse R., Leibenstein H., Hirschman A., Singer G. və başqaları) tərəfindən "böyük təkan" konsepsiyası azad edilmiş ölkələrin modernləşməsinin şərtlərini əsaslandırmaq üçün istifadə edilmişdir. Tədqiqatlarının mərkəzində neokeynsizm ruhunda şərh olunan ilkin sənayeləşmə problemləri dayanmışdır. Buna görə əsas diqqət dövlətin milli gəlirin artırılmasına yönəlmiş iqtisadi siyasətlə şərtləndirilən muxtar investisiyaların roluna yönəldilmişdir.

Keynes modeli belə bir problemin həllində kömək edə bilməmişdir, çünki hər şeydən əvvəl bu model statik idi və qısa müddətdə iqtisadi artımı nəzərə alırdı. Harrod və Domar daha sonra onu uzun müddətə genişləndirmişdilər.

"Böyük təkan" ölkəni geridəki dövlətdən çıxarmaq üçün iqtisadiyyata böyük kapital mədaxilini nəzərdə tutur. Bununla birlikdə, "yoxsulluq dairələrindən" fərqli olaraq, "böyük təkan" nəzəriyyəçiləri bazarın özünütənzimləməsini çox tənqid etmişdilər. Bu səbəbdən milli iqtisadiyyatın böyüməsini sürətləndirmək üçün lazımlı sektorlara qoyulan investisiyaların bölüşdürülməsinə diqqət yetirmişdilər.

"Yoxsulluğun çirkin dairələri nəzəriyyəsindən" fərqli olaraq, "böyük təkan nəzəriyyəsi" öz tərəfdarlarını tapmışdır. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə liderlər arasında olduğu kimi, ümumi əhali arasında da paylanmışdır. Modernləşmə proqramının icrası dövlət məmurlarına həvalə olunduğundan, zaman keçdikcə bu ölkələrdə həyata keçirilməsində maraqlı olan ictimai təbəqə - dövlət bürokratik burjuaziyası formalaşmışdır. Ən gəlirli kapital qoyuluşlarını axtaran böyük şirkətlər də bununla maraqlanmışdır. Bütün bunlar yalnız yüksək nəzəri marağa deyil, həm də onu Asiya, Afrika və Latın Amerikasında tətbiq etmək cəhdlərinə kömək etmişdir.

Ancaq bu konsepsiyanın bütün cəlbediciliyinə baxmayaraq, əhəmiyyətli bir çatışmazlıq var idi. Nəzəriyyə inkişaf etməkdə olan ölkələrdə məhdud kapitalın istifadəsi ilə hesablanmışdır və işçi qüvvəsi kimi açıq-aşkar artıq mənbəyi nəzərə almamışdır.

Böyük təkan konsepsiyasının iki fərqli metodologiyası vardır:

1. Balanslaşdırılmış iqtisadi artım nəzəriyyəsi;

2. Balanssız iqtisadi artım nəzəriyyəsi.

İlk nəzəriyyə Ragnar Nurke tərəfindən hazırlanmışdır. Modernləşmək üçün "balanslı bir investisiya sistemi" həyata keçirmək lazım olmuşdur. Buradakı tarazlıq tələb və təklif bərabərliyi kimi nəzərdə tutulur. Eyni zamanda, burada bazar infrastrukturunun yaradılmasını, özəl sahibkarlığın yerləşdirilməsi üçün ilkin şərtlərin hazırlanmasını təmin edən dövlətin müdaxiləsini də nəzərə almaq lazımdır. Məcburi qənaət tədricən könüllü, avtonom investisiyalarla əvəzlənəcəkdir. Bütün bunlar bazar mexanizminin tam işləməsinə şərait yaradacaqdır.

Lakin bu metodologiyanın bir çox mənfi cəhəti olmuşdur:

1. Planın icrası yeni iqtisadi sistemin köhnə üzərində qurulmasına gətirib çıxaracaqdır;

2. Bu yanaşma zaman gecikməsini nəzərə almamışdır, çünki mərkəzləşdirilmiş idarəetmə olmadığı təqdirdə investisiyalar zaman və məkanda çətinliklə üst-üstə düşəcəkdir;

3. Balanssızlıq ümumi böyümə sürətinin ləngiməsinə səbəb ola bilər.

Digər müəlliflər də bu metodologiya üçün fikirlərini irəli sürmüş və Albert Hirschman tərəfindən balanssız böyümə nəzəriyyəsi ortaya çıxmışdır. Alimlər "balanslaşdırılmış böyümə nəzəriyyəsi" planını həyata keçirmək üçün nəhəng kapitala, sadəcə "üçüncü dünya" ölkələrində olmayan mənbəyə sahib olmağın lazım olduğunu qeyd etmişdir. Bu səbəbdən inkişaf etməkdə olan ölkələrə balanssız böyümə konsepsiyası təklif edilmişdir. İlk sərmayənin tarazlığı qaçılmaz olaraq pozacağı düşünülmüşdür. Bununla birlikdə, bu pozuntu da yeni investisiyalara təkan verəcəyi üçün müsbət bir rola sahibdir. Köhnə balanssızlıqları düzəldən yeni

investisiyalar digər sahələrdə və bütövlükdə iqtisadiyyatda balanssızlığa gətirib çıxaracaqdır. Bu da öz növbəsində gələcək investisiyalar üçün stimul rolunu oynayır.

Ancaq bu nəzəriyyə çox real deyil. Hirschman, üçüncü dünya ölkələrində siyasət və iqtisadi proseslərə dair idealist baxışlara sadiqdir. Ən kiçik bir qeyri-sabitliyə cavab verməli olan bazar mexanizmlərinə çox çox vəzifə verir. Reallıqda qeyri-sabitlik iqtisadiyyatda daha böyük kəsirlərə səbəb olur.

Bundan əlavə, Hirschman həm də "üçüncü dünya"dakı dövlət siyasətini idealizə edirdi. Müasirləşmə və artan rifahı üstün tutduğuna inanır, əslində isə daha çox öz mənfəət maraqlarını güdürdü.

A. Hirschmanın fikirlərinin tənqid edilməsi orijinal konsepsiyanın tanınmış reabilitasiyasına və daha da inkişafına kömək etmişdir. Hans Singer modernləşmə konsepsiyasını "balanssız investisiya hesabına balanslı böyümə" kimi irəli sürmüşdür. O, haqlı olaraq inanırdı ki, sənayedə "böyük təkan" aqrar sahədə "böyük təkan" olmadan mümkün deyil. Buna görə G. Singer modernləşmə şərtlərinə - düzgün balanslı inkişaf yolunun hazırlanmasına xüsusi diqqət yetirmişdir. Ön planda kənd təsərrüfatı məhsuldarlığında olan artım, əkinçilik sahələrində əmək məhsuldarlığında bir artım və ənənəvi ixracat sənayesinin inkişafına təkan vermişdir. Bəzi hallarda modernləşmə zamanı idxal əvəzetməsini inkişaf etdirmək məsləhət görülür və hər halda inkişaf etməkdə olan bir cəmiyyətin öz istehsal və sosial infrastrukturunu inkişaf etdirərək udma qabiliyyətinin artırılması nəzərdə tutulur. Yalnız bu şərtlər altında "böyük təkan" öz hədəfinə çatmaqdadır. Buradan sözügedən konsepsiyanın da xarici mənbələrə yönəlmə ilə xarakterizə olunduğunu görmək mümkündür. Kapital idxalı mövzusu iki kəsiri olan artım metodoloji yanaşması çərçivəsində daha da inkişaf etdirilmişdir.

İkili kəsir artım modeli

İki kəsiri olan iqtisadi böyümə modeli 60-70-ci illərdə bir qrup amerikalı tədqiqatçı - H. Chenery, M. Bruno, A. Straut, P. Extein, N. Carter və başqaları tərəfindən hazırlanmışdır.

Bu model artım sürətinin daxili (əmanət kəsiri) və ya xarici (ticarət açığı) mənbələrindən asılı olaraq müəyyən olunduğu orta və uzunmüddətli reqressiv modelləri təmsil edir. Model üç əsas elementi əhatə edir: birincisi, qənaət və investisiyalar arasındakı fərq olaraq alınan tələb olunan mənbələrin hesablanması; ikincisi, xarici ticarət kəsirinin hesablanması; üçüncüsü, inkişaf etməkdə olan bir ölkənin bu anda məhsuldar istifadə edə biləcəyi kapital ehtiyatlarının maksimum miqdarı kimi başa düşülən udma qabiliyyətinin tərifi.

Müasirləşmə siyasətinin göstərilən hədəf böyümə sürətini qarşılamaq üçün xarici yardımın miqdarı iki kəsirin ən böyüyü ilə müəyyən edilir. Yardım yalnız daxili və xarici açığı azaltmaq üçün deyil, həm də zamanla xarici yardımdan tamamilə imtina etmək və ya miqdarını əhəmiyyətli dərəcədə azaltmaq üçün verilir. Model iki dövrü nəzərdə tutur. İkincisi (uzunmüddətli) iki alternativ mərhələni əhatə edir.

Dinamikada model 2 dövrü nəzərə alır:

· Orta müddətli (5-10 il);

· Uzunmüddətli (10 ildən çox).

Modernləşmənin birinci mərhələsinin, investisiyaların böyümə sürəti ilə ÜDM-in artım tempinə bərabər olduqda sona çatacağı güman edilir.

Birinci mərhələdən sonra hansı kəsirin üstünlük təşkil etməsindən asılı olaraq növbəti mərhələ başlayır. İkinci mərhələni daha ətraflı nəzərdən keçirmək olar. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, bu mərhələ əmanət kəsiri ilə xarakterizə olunur. Bu kəsiri aradan qaldırmaq üçün xarici mənbələrdən, yəni xarici malların və xidmətlərin idxalından istifadə olunur.

Üçüncü mərhələdə isə xarici ticarət kəsirini aradan qaldırmaq üçün daxili investisiyaları yenidən bölüşdürmək lazımdır.

Qənaətlə təmin edilən potensial artım daxili kapital qoyuluşu ehtiyaclarını ödəməklə yanaşı, xarici yardımların da zaman keçdikcə ləğv edilməsinə imkan verəcəkdir.

Təsvir olunan modernləşdirmə modeli və nəzəriyyə çərçivəsində tətbiq ediləcək bu metodologiya İsrail üçün hazırlanmışdır. Daha sonra bu nəzəriyyə

əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdırılmış və Asiya və Latın Amerikasında xarici yardımın miqdarını təyin etmək üçün geniş istifadə edilmişdir. İki kəsirli model "böyük təkan" nəzəriyyəsinin daha da konkretləşdirilməsidir. Məqsəd daxili yığımın inkişafı ilə xarici maliyyə mənbələri arasındakı əlaqəni izləməkdir. Eyni zamanda, bu modernləşmə konsepsiyasının bir sıra əhəmiyyətli mənfi cəhətləri var. Hər şeydən əvvəl, inkişaf etməkdə olan ölkələrin daxili resurslarını açıqca qiymətləndirmir, bu da obyektiv olaraq xarici yardıma ehtiyacın həddən artıq qiymətləndirilməsinə və nəticədə xarici borcun sürətlə artmasına səbəb olur. Baxılan modernləşmə konsepsiyaları (iqtisadi böyümə nəzəriyyələri və iki kəsiri olan model) inkişaf etməkdə olan ölkələrdə məhdud olan kapital kimi bir amilin istifadəsinə yönəldilmiş və bu qədər nisbətən istifadə imkanları nəzərə alınmamışdır. Bu, neoklassikistlərin neokeyns yanaşmasının ədalətli tənqidini müəyyənləşdirmişdir.

Bu metodun diqqət çəkən digər bir çatışmazlığı donor ölkələrin borclu ölkələrin daxili işlərinə müdaxiləsinin faktiki əsaslandırılmasıdır. Belə ki bu yanaşmada bir çatışmazlıq olduğu ortaya çıxmışdır. Məhdud və etibarsız statistik məlumat şəraitində bir çox vacib model göstəriciləri (məsələn, inkişaf etməkdə olan ölkələrin iqtisadiyyatının udma qabiliyyətinin müəyyənləşdirilməsi) son dərəcə vacibdir ki, bu da onların köməyi ilə alınan proqnozların və tövsiyələrin dəyərini azaldır.

"Özünü təmin edən böyüməyə keçid" nəzəriyyəsi

"Keynesian böyümə nəzəriyyələri" çərçivəsində 1956-cı ildə W. Rostow tərəfindən irəli sürülən modeli də nəzərdən keçirmək lazımdır. Onun nəzəriyyəsi "özünü təmin edən böyüməyə keçid konsepsiyası" adlandırılmışdır.

Onun yanaşmasında mərhələli fərqləndirmə meyarı əsasən texniki və iqtisadi xüsusiyyətlər olmuşdur: texnologiyanın inkişaf səviyyəsi, iqtisadiyyatın sahə quruluşu, milli gəlirdəki istehsal yığımının payı, istehlakın strukturu və s.

Ənənəvi cəmiyyətin ilk mərhələsi üçün əmək qabiliyyətli əhalinin 75% -dən çoxunun qida istehsalı ilə məşğul olması xarakterikdir. Milli gəlir əsasən səmərəsiz istifadə olunur. Burada cəmiyyət iyerarxik şəkildə qurulur, siyasi güc torpaq mülkiyyətçilərinə və ya mərkəzi hökumətə verilir.

İkinci mərhələ yüksəlişə keçid mərhələsidir. Bu dövrdə iqtisadiyyatın üç qeyri-sənaye sektorunda mühüm dəyişikliklər edilir: kənd təsərrüfatı, nəqliyyat və xarici ticarət.

Üçüncü mərhələdə "yüksəliş" nisbətən qısa bir dövrü əhatə edir: Bu müddət 20-30 ildir. Bu zaman kapital qoyuluşu nisbəti böyüyür, adambaşına düşən məhsul nəzərəçarpacaq dərəcədə artır və yeni texnologiyanın sənayeyə və kənd təsərrüfatına sürətlə tətbiqinə başlanır. İnkişaf əvvəlcə kiçik bir sənaye qrupunu ("aparıcı əlaqə") əhatə edir və daha sonra bütövlükdə bütün iqtisadiyyata yayılır. Artımın avtomatik özünü təmin edə bilməsi üçün bir neçə şərt yerinə yetirilməlidir:

· Sənaye gəlirlərinin milli gəlirdəki payının kəskin artması (5% -dən ən az 10% -ə);

· Sənayedə bir və ya daha çox sektorunun sürətli inkişafı;

· İqtisadi modernləşmə tərəfdarlarının ənənəvi cəmiyyətin müdafiəçiləri üzərində siyasi qələbəsi.

Yeni bir institusional quruluşun qaynar ocaqlarının meydana gəlməsi, Rostova görə, böyümənin ilkin impulsunun bütün iqtisadi sistemə yayılmasını təmin etməlidir (kapitalın daxili mənbələrdən səfərbər edilməsi, mənfəətin yenidən yatırılması və s.).

Bu yanaşma daxilində inkişaf hər şeydən əvvəl yüksək artım templərinin sinonimi kimi başa düşülür. Dərin sosial, institusional dəyişikliklər sanki kölgədə görünür, investisiyaların nisbəti və ümumi milli məhsulun artım templəri ön plana çıxır.

Rostovun özünü təmin edən böyümə nəzəriyyəsi 20-ci əsrin digər nəzəriyyələrinə nəzərən böyük bir addım olmuşdur. Bununla birlikdə, ilk növbədə modelin tarixi prosesləri izah etdiyi ilə bağlı olaraq, iddia edilən bir sıra çatışmazlıqları var idi. Bunlar aşağıdakılardır:

1. Sosial və hüquqi aspektlər qiymətləndirilmir;
2. Modernləşmə dövrlərini mütləq dayandırır;
3. Sənaye İnqilabına birtərəfli yanaşılır;
4. Mərhələlərin fərqləndirildiyi kəmiyyət meyarları mücərrəd xarakter daşıyır.

II FƏSİL. POSTNEFT DÖVRÜNÜN SƏCİYYƏVİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

2.1. Dünya ölkələrində qeyri-neft sektorunun mövcud vəziyyəti və əsas göstəricilərinin təhlili

Dünya iqtisadiyyatın dayanıqlığı, bütövlüyü və dinamikliyi bu sahəni reallaşdıran və bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan sahələrin məcmusunu ifadə edir. Sahə hər hansı sistemin ayrılan bir hissəsidir. İqtisadiyyat dedikdə, oxşar texnologiyalarla eynicinsli məhsullar istehsal edən müəssisələr birliyi başa düşülür.

Düny iqtisadiyyatı geniş struktura malik olan bir sistemdir ki, bu sistemin tərkib elementləri bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədədir. İqtisadiyyatın məzmununun formalaşması, insanların tələbatlarının çoxalması və müxtəlif istiqamətlərdə dəyişməsi, elmi-texniki tərəqqinin, eləcə də istehsal qüvvələrinin mürəkkəbləşməsi kimi uzunmüddəti əhatə edən proseslərin təsiri ilə formalaşmışdır. Belə ki, iqtisadi sistemin strukturunun inkişafı ictimai əmək bölgüsü ilə bağlıdır. İctimai əmək bölgüsünün üç forması mövcuddur: ümumi ictimai əmək bölgüsü, xüsusi ictimai əmək bölgüsü və fərdi ictimai əmək bölgüsü. İctimai əmək bölgüsünün əsas nəticəsi kimi iqtisadiyyat özü də müəyyən sahələrə ayrılır (Məmmədov.İ. 2013: s.39).

Beynəlxalq müstəvidə ayrı-ayrı dövlətlərin milli iqtisadiyyatının strukturunu üç əsas sahədə ümumiləşdirirlər:

- sənaye kompleksi;
- aqro-sənaye kompleksi;
- xidmət sahəsi.

Bu sahələr iqtisadi strukturuna və istehsal xüsusiyyətlərinə əsasən bir-birindən fərqlənirlər. Qeyd edilməlidir ki, qeyd edilən bu sahələr iqtisadi baxımdan olduqca əhəmiyyətlidir və bir-biri ilə qarşılıqlı asılılıq halındadır. Müxtəlif səbəblərdən dünya ölkələrinin iqtisadi vəziyyəti bir-birindən əsaslı şəkildə fərqlənməkdədir. Belə ki, bu ölkələr dünya müstəvisində daha çox sənaye, aqrosənaye ölkələri, daha çox xidmət sahələri inkişaf etmiş ölkələr olaraq təsnifatlandırılır.

Ölkənin iqtisadi inkişafında xüsusi rol oynayan və milli iqtisadiyyatın ən vacib sahəsi olan sənaye sahəsi ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin olunmasında, o

cümlədən onun strateji məqsədlərinin həyata keçirilməsində xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, sənaye məhsullarının yüksək texnoloji istehsalı müasir şəraitdə ölkənin dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya olunmasında vacib rol oynayır. ABŞ, Yaponiya, Almaniya, Cənubi Koreya və digər belə ölkələri özlərinin güclü sənaye istehsalı malları vasitəsilə dünya bazarlarını ələ almış və dünya təsərrüfatında xüsusi yer tutmuşdurlar.

Qeyri-neft sənaye sektoru aşağıdakı xarakterik xüsusiyyətlərə malikdir:

- kənd təsərrüfatında istehsal edilən məhsulların emal sənayesinin bir çox sahələri (qida, içki, geyim, dəri məmulatları və s.) üçün əsas xammal kimi istifadə edilməsi;

- kimya və neft-kimya sənayesinin məhsulları texnoloji cəhətdən sıx əlaqədə olan müəssisələrə ilkin xammal və ya reagent kimi, digər iqtisadi fəaliyyət sahələrində isə (əczaçılıq, rezin və plastik məmulatlar, tikinti, kompüter və elektron avadanlıqları, mebel, avtomobil və onun qoşquları istehsalında, kənd təsərrüfatı və yeyinti məhsullarının qablaşdırılması üçün taraların (kisə, qab, həsir və s.) hazırlanmasında xammal kimi istifadə edilməsi;

- əmək cisimlərinə, onun formasının dəyişdirilməsinə kimyəvi-fiziki təsir metodlarının tətbiqinin texnoloji prosesdə həyata keçirilməsi;

- ayrı-ayrı məhsulların istehsal, xidmətlərin göstərilməsi prosesində dar ixtisaslaşan, müxtəlifliyi ilə seçilən maşın, avadanlıq, alət, cihaz, dəzgah və s. istifadə olunması;

- qeyri-neft sektoru sahələrinin xammal bazasının spesifik xarakter alması;

- ayrı-ayrı emal sahələrinin yüksək fond və material tutumuna malik olması;

- sahələrin enerji istehlakına tələbatının mütəmadi olaraq artması;

- canlı əməyə çəkilən xərclərin məbləğinin və xüsusi çəkisinin yüksək olması;

- köməkçi işçilərin xüsusi çəkisinin yüksək səviyyədə saxlanılması;

- kombinələşdirmə prosesinin dinamik xarakter alması (Məmmədov.İ. 2013: s.78).

Sxem 1: Qeyri-neft sənaye sahələri müəssisələrinin iqtisadi-sosial əlamətlərinin təsnifatı

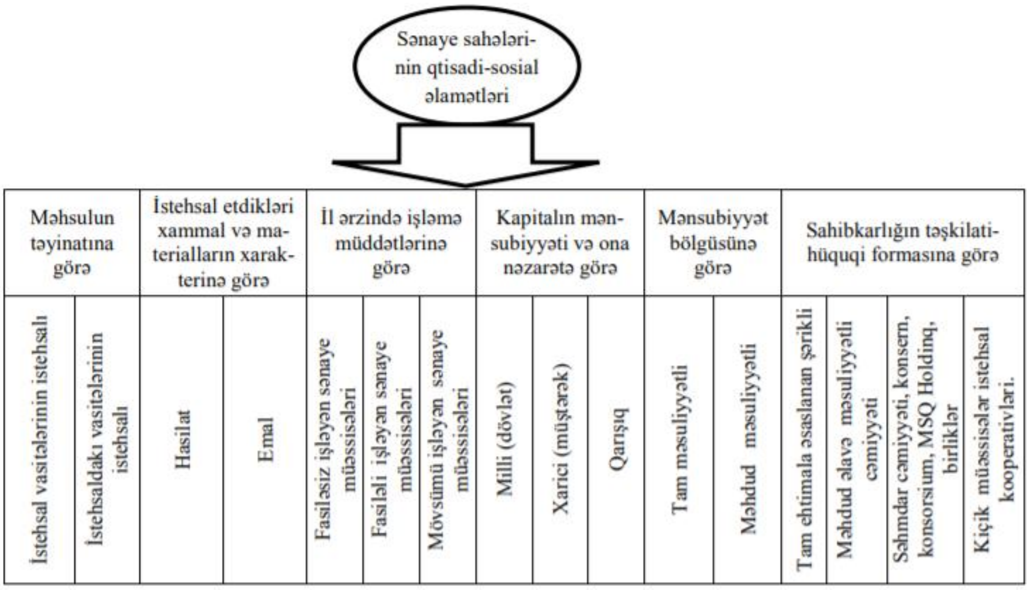

Mənbə: Vəliyev E. 2005: s.289

Qeyri-neft sənaye sahələri yuxarıdakı cədvəldə qeyd edilən əlamətlərinə görə təsnif edilirlər.

Qeyri-neft sənayesində kiçik və orta sahibkarlıq mühitinin inkişafı və əlverişli biznes mühitinin formalaşdırılması ölkədə həyata keçirilən iqtisadi inkişaf strategiyasının mərkəzində dayanır. Ölkə iqtisadiyyatının davamlı və tarazlı inkişafının təmin edilməsi, regionların inkişafının sürətləndirilməsi ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının hazırkı mərhələsinin prioritet vəzifələrindəndir və qəbul edilmiş məqsədli dövlət proqramların çərçivəsində uğurla yerinə yetirilməkdədir. Uğurların əldə edilməsində özəl sektor əhəmiyyətli rol oynamaqdadır ki, bu da həyata keçirilən məqsədyönlü siyasət nəticəsində biznes mühitin əlverişliliyinin artırılması ilə şərtlənmişdir.

Son 20 il ərzində dünya səviyyəsində sahibkarlıq mühitinin əlverişliliyinin artırılmasına bilavasitə təsir edən başlıca amillərdən biri kimi vergilərin sayı, sosial siğorta ödənişləri xeyli azaldılmış və 1998-ci ildən etibarən vergi dərəcələri ardıcıl olaraq aşağı endirilmişdir. Belə ki, müəssisə və təşkilatların mənfəətindən vergi tutulmasının proqressiv sistemindən proporsional sistemə keçilməsi və bu vergi növü üzrə vergi dərəcəsinin tədricən aşağı endirilməsi, ƏDV-nin dərəcəsi 20%-dək azaldılması, bir sıra vergilərin ləğv edilməsi, fiziki şəxslərin gəlirlərindən tutulan

vergilərin dərəcələrinin maksimum həddinin minimuma endirilməsi, sosial sığorta ayırmalarının, vergilərin ümumi sayının azaldılması, kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı ilə məşğul olan sahibkarlarının 2009-cu ilə qədər torpaq vergisi istisna olmaqla digər vergilərdən azad edilməsi və s. bu yönümdə həyata keçirilən tədbirlər sahibkarlıq mühitini əsaslı şəkildə yaxşılaşdırmışdır (Vəliyev E. 2005: s.289).

Beynəlxalq təcrübədə sahibkarlıq miqyasına görə kiçik, orta və iri sahibkarlığa ayrılır. Bazar iqtisadiyyatına keçid ölkələrində, o cümlədən Azərbaycanda, kiçik sahibkarlıq iqtisadi fəaliyyət sahələrinin inkişafını, əhalinin məşğulluğunu, bütünlükdə iqtisadiyyatın inkişafını müəyyən edən əsas amildir. Kiçik sahibkarlığın əhəmiyyəti hər bir ölkə üçün əvəzsizdir. O, iri müəssisələrin buraxa bilmədiyi məhsulları və ya onların lazım olan hissələrini istehsal edir, müxtəlif xidmətlər göstərir, iş yerləri məhdud olan yerlərdə işsizliyi qismən aradan qaldırır, istehlakçıları məhsulla (xidmətlə) təmin edir və bütünlükdə əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsində kifayət qədər əhəmiyyətli rol oynayır.

Dünya təsərrüfat sisteminin qloballaşması zamanı beynəlxalq əmək bölgüsünün dərinləşməsi prosesləri daha da intensivləşir. Belə bir şəraitdə milli iqtisadiyyat göstəricilərinin inkişaf etdirilməsinin optimal şəkildə modelləşdirilməsi, milli iqtisadi maraqların mühafizəsi, iqtisadiyyatın diversifikasiyalaşdırılması, ümumilikdə milli iqtisadiyyatın ölkənin xammal ehtiyatından və təbii resurslarından asılılıq dərəcəsinin azaldılması kimi mühüm vəzifələri meydana gəlir. Bu məsələlərdə dövlətin iştirakçılığı, müdaxilə prosesi və iqtisadi siyasətinin yaradılması, inkişaf etdirilməsi prosesləri yüksək əhəmiyyət kəsb edir (Məmmədov İ. 2013: s.32).

Dünya səviyyəsində qeyri-neft sahəsinin inkişafı müxtəlif mərhələlərdə iqtisadi proseslərin tənzimlənməsi, və dövlətin bu proseslərə müdaxiləsi ilə bağlı müxtəlif baxışlar formalaşmışdır. Klassik iqtisadçı A.Smit öz tədqiqatlarında iqtisadiyyata dövlətin müdaxiləsi problemlərinə geniş yer vermişdir. Görkəmli iqtisadçı Smit “Mütləq üstünlüklər nəzəriyyəsi”ndə ölkənin beynəlxalq əmək bölgüsündə, iqtisadi proseslərdə, milli iqtisadiyyatın beynəlmiləlləşməsi proseslərində iştirakının bir çox vacib tərəflərini açıqlamışdır. Bu nəzəriyyədə demək olar ki, ölkənin beynəlxalq

əmək bölgüsü sistemində mövqeyinin gücləndirilməsinə xidmət edən üstünlüklər nəzəriyyəsi”ndə ölkənin beynəlxalq əmək bölgüsündə, beynəlxalq iqtisadi proseslərdə, milli iqtisadiyyatın beynəlmiləlləşməsi proseslərində iştirakının bir çox vacib tərəfləri izah edilmişdir. Bu nəzəriyyə ilə ölkənin beynəlxalq əmək bölgüsü sistemində öz mövqeyini daha da gücləndirilməsinə xidmət edən üstünlük elementlərinin əsasları açıqlanmışdır.

A.Smit öz nəzəriyyəsi ilə xarici ticarətin beynəlxalq əmək bölgüsünə və ixtisaslaşma dərəcəsinə əsaslandığının faydalılıq prinsipini nəzəri mövqedən əsaslanmışdır. Ölkələrin xarici ticarət mexanizmlərinə “ixrac-idxal” əməliyyatları kimi nəzər salınsa da, bütün ölkələr müasir dövrdə belə daha çox məhsul ixrac edilməsinə və ölkəyə valyuta resurslarının gətirilməsinə çalışırlar. Bununla belə, ixracın həvəsləndirilməsi və ixrac potensialının artırılması dövlətin tənzimləmə alətləri vasitəsilə elə qurulmalıdır ki, xarici ticarət sistemi real milli ehtiyatlar və real potensial əsasında formalaşaraq, effektiv nəticələrin əldə edilməsinə gətirib çıxarsın.

İqtisadi tədqiqatçılar hər hansı bir istehsal sənayesinin dominant xarakter daşıdığı ölkənin burada əldə edilən xammal satışı istiqamətində beynəlxalq əmtəə bazarlarının ixtisaslaşmasında təhdidkar bir təhlükənin olduğunu vurğulamışdırlar.

Qeyd edilən məqamla bağlı “Holland sindromu” fenomeni problemi ortaya çıxmışdır ki, bu mülahizələr ölkənin hasilat sənayesindən qazandığı xammal və ehtiyatlarım beynəlxalq səviyyəyə çıxarılması və ixrac edilməsi siyasətinin tənzim edilməsində, bununla yanaşı, bu sahənin səmərəliliyinin təmin olunması strategiyasının, yeni siyasətinin tənzim edilməsində qeyri-neft sahəsində ixrac potensialından düzgün istifadənin tənzimlənməsi məsələsinə dair adekvat iqtisadi mexanizmləri tərtib edilməsi strateji əhəmiyyət kəsb edir.

Qeyd edildiyi kimi, dünya bazarında 2014-cü ildən bəri neftin qiymətinin daha da aşağı düşməsi və maliyyə böhranının müxtəlif ölkələrdə daha dərinləşməsi situasiyasında iqtisadiyyatın diversifikasiya olunması, qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsi Azərbaycanın da davamlı inkişafının təmin edilməsi üçün mühüm rol oynamaqdadır. Əsasən son beş il müddətində müşahidə edilən iqtisadi artım qeyri-neft sahəsinin inkişafı ilə baş vermiş, ümumi daxili məhsulda bu sahənin xüsusi

çəkisi 65 %-ə qədər artmışdır. Rəsmi statistikaya və makroiqtisadi göstəricilərə istinad edildiyində son on üç ildə Azərbaycanda ümumilikdə qeyrineft sektorunda 2,7 dəfədən artıq artım müşayət edilmişdir. Bu mənada şübhəsizdir ki, neft gəlirləri ilə qeyri-neft sektorunun inkişafında iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi ilə bağlı həyata keçirilən tədbirlərin də rolu yüksək olmuşdur (Vəliyev E. 2005: s.254).

Halbuki, XXI əsrin əvvəllərində Azərbaycan iqtisadiyyatında olan böyük problem neftdən asılılığın həddindən artıq olması və "Holland Sindromu" təhlükəsinin formalaşması olmuşdur. Neftdən əldə edilən gəlirlərin müəyyən müddət ərzində səmərəsiz formada istifadə edilməsi bu halın meydana çıxmasına səbəb olmuşdur.

Son dövrlərdə Azərbaycan Respublikası prezidentinin uğurlu uzaqgörən siyasəti, hökümətin həyata keçirdiyi tədbirlər, icra edilən regional inkişaf proqramları, hüquqi bazanın daha da inkişafı və təkmilləşdirilməsi, eləcə də digər amillər öz nəticəsini tədricən göstərmiş və iqtisadi yüksəlişə nail olmaqla, həm də qeyri-neft sahəsinin inkişafına, həmçinin makroiqtisadi göstəricilərin nəzərəçarpacaq həddə yüksəlməsinə gətirib çıxarmışdır.

2012-ci ildən etibarən Azərbaycanın iqtisadi sahəsində qeyri-neft sahəsinin ÜDM-dəki çəkisi ənənəvi sector olan neft sahəsinə nəzərən daha çox paya sahib olmuşdur ki, bu halı müsbət bir irəliləyiş olaraq dəyərləndirmək olar. Bu prosesdə vacib olan məqamlar ondan ibarətdir ki, modern dünyada Azərbaycan iqtisadiyyatının neftdən asılılıq dərəcəsinin azaldılması, iqtisadi modernizasiya və sənayeləşmə istiqamətində atılan addımlarla iqtisadiyyatda keyfiyyət dəyişikliklərinin baş verməsi, ən əsası isə postneft dövrünə keçid mərhələsinin bünövrəsinin qoyulması istiqamətində atılan addımlar bu dövrdən daha da sürətlənmişdir (Məmmədov İ. 2013: s.23).

2020-ci ildə ÜDM-in miqdarı 2018-ci ilə nəzərən 2,23%, qeyri neft sahəsinin artımı isə əvvəlki kəmiyyətlə müqayisədə təqribən 10%-ə qədər olmuşdur. Bu dövrdə ən maraqlı nüans o olmuşdur ki, iqtisadiyyatın neft sahəsində geriləmə müşahidə edilmişdir. Bunun ən başlıca səbəbi ölkəmizin qeyri-neft sahələrinin diversifikasiyasını ön plana gəlməsi və neftdən əldə gəlirlərin qeyd edilən sahənin

inkişafına yönəldilməsi ilə bağlı həyata keçirdiyi tədbirlərin üzə çıxması prosesi idi. Son illik statistic göstəricilərdə Azərbaycan iqtisadiyyatının qeyri-neft sektorunda istehsal edilən əlavə dəyərin miqdarı təqribi 28.573,8 milyon manat idi ki, bunun isə 56-57 %-i nəqliyyat, tikinti, rabitə, ticarət və kənd təsərrüfatı sahəsinin payına düşmüşdür.

Cədvəl 1: İqtisadiyyatda ÜDM-in, neft və qeyri-neft sahələrinin dəyəri (mln manatla) və bu sektorların ÜDM-dəki çəkisi(%-lə)

	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018(yanvar)
ÜDM (milyon manatla)	53.995,0	57.703,0	58.992,0	54.443,0	60.123,0	70.135,1	6.049,5
Ncft sektoru	25.520,1	25.043,8	23.006,4	22.263,2	20.441,9	26.090,8	2.770,7
Qeyri- neft sektonı	28.474,9	32.659,2	35.985,6	32.179,8	39.681,1	44.044,3	3.278,8
Neft scktorunun ÜDM-dəki çəkisi(%-lə)	47,3	43,4	39	37,3	34,3	37,2	45,8
Qeyri-neft sektronun ÜDM-dəki çəkisi (%-lə)	52,7	56,6	61	62,7	65,7	62,8	54,2

Mənbə: 2018-ci ilin birinci yarımilliyi üzrə qeyri-neft sektorunun inkişafı barədə https://economy.gov.az/article/azerbaycan-respublikasinda-qeyri-neft-sektorunun-inkishafi-2018-ci-ilin-birinci-rubu-uzre/29186

Beləliklə, qloballaşma tendensiyalarının olduğu şəraitdə iqtisadiyyatı inkişaf etmiş dövlətlərin yürütdüyü iqtisadi siyasətin başlıca mühüm faktorlarından biri də fərqi sahələrə yatırılan kapitalın miqdarı və onun iqtisadi inkişafa gətirdiyi töhfələrdir. Müasir dünyada Azərbaycan Respublikasında həyata keçirilən iqtisadi tədbirlərin əsas məqsədlərindən biri iqtisadiyyatın qeyri-neft sahəsinə xarici və daxili investisiyaların yatırılması üçün əlverişli şərait formalaşdırmaqdır və bu tədbirlər artıq öz bəhrəsini göstərir.

2.2. Postneft dövrü xüsusiyyətlərinin dünyanın ayrı-ayrı ölkələrində təzahürü

Bir öncəki bölmələrdə qeyd edildiyi kimi, neft hasilatı cəmiyyətin sosial sahəsinin inkişafına böyük təsir göstərir. Müxtəlif ölkələrdə Neft hasilatı prosesi çox vaxt xüsusi təhlükəsizlik tədbirləri çərçivəsində həyata keçirilir. Bəzi hallarda, neft qurumları onların fəaliyyəti hesabına kobud insan hüquqları pozuntularının olmasına baxmayaraq, ordu və ya polislə müqavilələr bağlayırlar.

Çox vaxt öz mənfəəti neft hasilatından təsirlənənlərin fikirləri ilə ümumiyyətlə şirkətlər tərəfindən maraqlanılmır və onlara qərar vermə prosesində iştirak etmək imkanı verilmir. Yerli əhali sosial vəziyyətlərində baş verən mənfi təsirlərə etiraz etdikdə, səlahiyyətlilər repressiya tədbirləri ilə cavab verirlər ki, bu da şiddətə və insan haqlarının pozulmasına səbəb olur.

Neft sənayesində qazma işləri kimi aparılan texniki proseslər bir cəmiyyətin sosial quruluşunu dəyişdirir. İşə girərkən yüksək gözləntilərin əksinə, işə girməyənlər arasında hiddət formalaşır. Neft kəşfiyyatı və neft hasilatı, hazırlığı olmayan işçilər üçün az və ya heç bir iş yeri açılmayan intensiv texniki proseslərdir.

Neft axınları ilə yanaşı, yerli malların və xidmətlərin qiymətləri də sürətlə artır. Qazma qurğularında iş tapanlar ənənəvi peşələrdən və ənənəvi həyat tərzlərindən imtina edirlər. Yerli icmalar dağılır və geri dönməz dəyişikliklərə məruz qalır.

Neft sənayesinin inkişafının müxbət tərəfləri nəzərə alındığı kimi, bu və bunun kimi - mənfi təsirlərin də nəzərə alınması vacibdir. Bu mənfi təsirləri azaltmaq və minimuma endirmək üçün hökumətlər və şirkətlər tərəfindən verilən cavablar tənqidi qiymətləndirilməli və ətraflı şəkildə təhlil edilməlidir.

Müasir dövrdə hələ ki müsbət təsirləri və gətirdiyi mənfəət baxımından neft-qaz resursları energetik ehtiyatların mərkəzində dayanır. Neft ehtiyatlarına sahib olmasından asılı olmayaraq, bütün dövlətlərin iqtisadiyyatı məhz bu amilə istinadən formalaşır. Ehtiyatlar amili və onun kəmiyyət göstəriciləri hər bir ölkənin inkişafında müsbət izlər qoyur.

Qeyd edilməlidir ki, neft və qeyri-neft ehtiyatlarının planetimizdə qeyri-bərabər şəkildə paylanışı müxtəlif ölkələrin inkişafında fərdi təsirlər formalaşdırır.

Bəzi ölkələrin elə nəhəng ehtiyatlar sistemi vardır ki, onların miqyası onlarla digər nəhəng inkişaf etmiş ölkələrin ümumi potensialından dəfələrlə çoxdur.

Bu mənada qeyd edilməlidir ki, Azərbaycan da əlverişli mövqedə yerləşir. Bir cəhəti anlamaq lazımdır ki, ehtiyatların dəyişkən xarakteri də sonludur. Bir sıra ölkələrdə artıq axtarış-kəşfiyyat proseslərinə xeyli investisiya qoyulmuş, ehtiyatların dəqiq parametri müəyyən edilmişdir. Bu mənada intensiv işlərin həyata keçirilməsinə davam edilir.

Yaxın və Orta şərq bölgəsi neftlə yanaşı, Qeyri-neft təbii ehtiyatların da super nəhəngliyi ilə səciyyələnir. Regionu təmsil edən bir çox ölkələrdə hər hansı bir xoşagəlməz hal istehlakçı dövlətləri çətin duruma salaraq, onların energetik təhlükəsizliyində öz əksini tapır. Belə zərbələrin qarşısını almaq və onları dəf etmək üçün neft resursları məhdud olan inkişaf etmiş ölkələr yeni-yeni ərazilərdə kəşfiyyat fəaliyyətlərinə, hasilata böyük investisiyalar yatırırlar. Geoloji şəraiti, zəngin təbii ehtiyatları ilə üstün olan Yaxın Şərq bölgəsi Avropanın, Cənub və Şərqi Asiyanın bir sıra ölkələrinin enerji təminatçısı kimi çıxış edir.

Zəngin neft ehtiyatları olan ölkələr mənbələrin mənimsənilməsindən əldə edilən gəlirin istifadə edilməsində müxtəlif strategiyalar işləyib hazırlamışdır. Bunlara daxil olan Ərəb ölkələri, Afrika, Avropa, Latın Amerikası fərqli xüsusiyyətlərlə malik olan inkişaf proseslərini reallaşdırmaqdadırlar. Dünya neft resurslarının əksər hissəsinə nəzarət prosesini icra edən Yaxın Şərq ölkələri daxili hasilat xərclərində də bəzi üstünlüklərə malikdirlər.

Neft sənayesi dövründə monarxiya quruluşu hökm sürən bu dövlətlərdə neftdən qazanılan gəlir, həm təkrar istehsal prosesinə, həm də sosial-iqtisadi inkişafa sərf edilir. Uzun müddət iqtisadi hazırlıq dərəcəsi zəif həddə olan bu ölkələrdə qazanılan neft gəlirini qeyri-neft sektorunun inkişafına yönəltmək imkanları da məhdud olmuşdur.

Dünya neft sahəsində baş verən müxtəlif böhranlar bəzi ölkələri konyuktura müvafiq olaraq, neft istehsal etməklə yanaşı, həm də əldə edilən gəlirlərdən rasional istifadə etməyə məcbur etmişdir. İndi post-neft dövründə həmin ölkələrin yaratdıqları bir sıra industrial komplekslər, müasir infrastrukturlar mahiyyət etibarilə

dünya standartlarına uyğunluğu və rəqabət prosesində öndərliyi ilə seçilir. Dünyanın bir sıra böyük neft şirkətlərinin səhmlər sistemində Ərəb neftdolları iştirak edir. Bu, daha çox xaricdə daşınmaz əmlakların alqı-satqısına, servis xidmətinə, eləcə də yeni innovasiyaların formalaşdırılmasına sərf edilir.

Post-neft dövründə neft gəlirindən səmərəli istifadə olunması strateji əhəmiyyət daşıyan bir məsələdir. Neftin milli sərvət kimi dəyərini nəzərə alan bir sıra ölkələr dərk edirlər ki, mövcud təbii ehtiyatlar həm də gələcək nəsillər üçün miras sayılır. Ölkə iqtisadiyyatını neft faktoruna kökləyən bəzi dövlətlər ehtiyacların tükənməsi ehtimalına qarşı gələcək nəslə davamlı inkişafı vəd etmək məqsədi ilə inkişaf etmiş texnologiyalı sənaye müəssisələrini, aqrar təsərrüfatları, müxtəlif xidmət sahələrini, böyük kapitala sahib bankları, bir sözlə, qeyri-neft sahələrini miras qoymuşdurlar.

1973-cü ildə qlobal neft böhranından sonrakı zamanda Qərbin inkişaf etmiş ölkələri neftin qiymətində reqressiyanı önləmək istiqamətində kompleks tədbirlər reallaşdırmışdır. Alternativ enerji mənbələrinə müraciət, qənaətedici texnologiyalara diqqətin daha da artırılması neft sərvətlərinin zamanla tükənəcəyinə bir işarə idi. Geoloji axtarışlar göstərmişdir ki, müxtəlif regionlarda neft ehtiyatları yüksək olsa da, sonsuz xarakter daşımır.

Neft ehtiyatlarının davamlılığının əbədi olmaması faktı qarşısında ilk Bəhreyn qalmışdır. Bəhreynin neftlə bağlı qarşılaşdığı problem digər neft istehsal edən dövlətləri postneft dövrünün tələblərini götür-qoy etməyə məcbur etmişdir. Bu reallıq region ölkələrinin neftdən sonrakı iqtisadi təminatında uzunmüddətli inkişaf fikrinin hazırlığına rəvac vermişdir.

Hazırda neft emalı, neft-kimyası, metallurgiya kombinatları Səudiyyə Ərəbistan, Bəhreyn, Oman və Qatarda daha çox öz əksini tapır. Bununla yanaşı, region ölkələri kənd təsərrüfatı sahəsinin inkişafında müvafiq layihələrin həyata keçirilməsinə külli miqdarda vəsait xərcləyirlər. Səudiyyə Ərəbistanın səhra iqliminə baxmayaraq, bu ölkə özünü taxılla təmin edə bilir və müəyyən qədər ixrac prosesini də reallaşdırır. Hazırda Küveyt, BƏƏ post-neft dövrünə xarakterik olaraq, müxtəlif meyvə-tərəvəz, çiçək ixracatında da üstünlüklərə sahibdir. Bu və digər ölkələrdə turizmin, maliyyə sahəsinin inkişafından da mənfəət əldə edilir.

Küveyt Britaniya, Kanadan, Yaponiya və bir sıra digər Qərbi Avropa ölkələrinin məşhur transmilli korporasiyalarının sahibi rolunda çıxış edir. Belə ki, onun Qərbi Avropada minlərlə yanacaqdoldurma stansiyası, Danimarka, Hollandiya və İtaliyada iri zavod və fabrikləri, böyük hava limanları və çoxsaylı avia-yanacaq məntəqələri mövcuddur.

Neft, şəffaf və ədalətli şəkildə istehsal və istehlak edildiyi zaman yerli icmalara əhəmiyyətli dərəcədə fayda gətirə biləcək bir qaynaq rolunu oynasa da, bu fayda həmin bölgələrə potensial sosial və ekoloji təsirlər fonunda nəzərdən keçirilə bilər. Dünya iqtisadiyyatında baş verən böhranlar bütün milli iqtisadiyyatlara təsir göstərdiyi kimi, Azərbaycanın da iqtisadi inkişafına mənfi təsir etmişdir. Buna baxmayaraq, Azərbaycanda reallaşdırılan sosial-iqtisadi islahatlar, eləcə də bu islahatlarla paralel aparılan hüquqi tənzimləmələr məhz həmin təsirlərin və meyllərin minimum səviyyəyə çatdırılmasına səbəb olmuşdur.

Post-neft mərhələsində ölkə iqtisadiyyatının müasirləşməsinin daha da təkmilləşdirilməsi və inkişafı nəticəsində milli iqtisadiyyat keyfiyyətcə özünün üst mərhələsinə qalxmışdır. Qeyri-neft sektorunun daha da şaxələndirilməsi mexanizminin lazımi səviyyədə fəaliyyəti, innovativ iqtisadiyyatın formalaşdırılması üçün tələb edilən hüquqi bazanın yaradılması, istehsal müəssisələrində daimi olaraq intensiv üsullardan istifadə prosesi, ölkə iqtisadiyyatının inkişaf etməsi və digər əsas məsələlər postneft dövrünün əsas spesifik cəhətlərini özündə birləşdirir.

Postneft dövründə aqrar bölmənin daha da müasirləşməsi ilə bu sahədə ümumi məhsuldarlıq dərəcəsinin xeyli yüksəlməsi tendensiyası müşahidə edilmişdir. Bu da ölkələrin tədiyyə balansına birbaşa şəkildə təsir göstərir. Belə ki, idxal prosesində ölkəyə gələn əsas və dövriyyə vəsaitlərinin miqdarında artım baş verərək, həm də ixracın strukturunda dünya bazarı sahəsində rəqabətə dözən və beynəlxalq standartlara uyğun olan aqrar məhsulların miqdarı daha da artır. Nəticədə qeyri-neft sahəsinin ixrac qabiliyyətində yüksələn istiqamətdə dinamik inkişaf baş verir.

Postneft dövründə müxtəlif ölkələrin regionlarında pambıqçılıq, baramaçılıq, tütünçülük, çayçılıq, fındıqçılıq və bir sıra sahələrinin inkişafı baş verir ki, bu da

aqrar sferada ixrac potensialının çoxalması ilə yanaşı, yeni iş yerlərinin daha da artmasına və əhalinin həyat şəraitinin inkişafına gətirib çıxarır.

Xammal istehsal edən ölkələrin postneft dövründə həyat səviyyəsini əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdırdığı və ehtiyat yığması müşahidə edilir. Dünya ÜDM-in miqdarında neft intensivliyi durmadan azalmaqdadır. Bərpa edilən mənbələr qlobal enerji sahəsinin hazırda əsas tendensiyasına çevrilmişdir. Elektrikli avtomobillər və hibridlər əsas neft istehlakçısı olan avtomobil sənayesinə hücum başlatmışdır (https://forumspb.com/news/news/zhizn-posle-nefti/)

Neft ümumilikdə inkişaf üçün vacib və nəqliyyatın inkişafı üçün həyati bir amil olaraq qalır. Ola bilsin ki, müəyyən vaxtda bu vəziyyət kökündən dəyişəcək, amma bu gün, çox güman ki, bu vəziyyət hələ müəyyən müddət sonra baş tutacaqdır. Dünyada mövcud ehtiyacları ödəmək üçün kifayət qədər neft ehtiyatları var, lakin artıq zamanla onların istehlakı baha başa gəlir.

ABŞ-da neft istehlakçısının neftin qiymətindəki böyük artıma dözə bilməyəcəyi düşüncəsi mövcuddur. ABŞ-dan xeyli çox neft istehlak edən, lakin daha çox səmərəliliyi olan sənayeləşmiş dünyanın qalan hissəsi istehlakçının bu həyati məhsul üçün daha yüksək qiymət ödəyə biləcəyi qənaətinə gəlmişdir. Üstəlik, burada mövcud qiymətlər nisbətən yüksək olaraq qalmaqdadır. Bundan əlavə, ABŞ-ın gəlirlərinin keçən əsrin son 25 ilində əhəmiyyətli dərəcədə artdığı nəzərə alınarsa, ev təsərrüfatlarının xərcləri kəskin şəkildə azalmışdır.

ABŞ-ın və ya digər ölkələrdəki istehlakçıların yaxın bir neçə il və ya onilliklər ərzində nisbətən ucuz neftə güvənib-istəməməsi bir sıra fərqli amillərdən, o cümlədən qlobal iqtisadiyyatın vəziyyətindən və siyasi və ya iqtisadi terror aktlarına həssaslığından asılı olacaqdır. Ancaq neft ehtiyatlarının tükəndiyindən tam əminliklə qorxmağa ehtiyac yoxdur. Bununla birlikdə, neftin israfçı istifadəsinin ətraf mühitə təsirləri bu gün və postneft dövründən əvvəl ehtiyatlanmağa şərait yaradır.

Aparılan müqayisəli təhlili yekunlaşdıraraq qeyd etmək olar ki, təbiətin bizə bəxş etdiyi bu əvəzsiz sərvətdən yetərincə istifadə olunmalı, çıxarılan neftin gəlirinin əksər hissəsini təkrar istehsala, yığım fondlarına yönəltməklə fasiləsiz davamlı

inkişafı təmin edilməlidir. Neftdən əldə edilən gəlir üstün texnologiyalara əsaslanan rəqabətə davamlı istehsal sahələrinin yaradılmasına yönəldilməli, xarici bazarların fəth edilməsində qüdrətini nümayiş etdirməlidir. Aparılan uğurlu siyasət gələcək nəsillərin işgüzarlıq fəaliyyətində əsas faktora çevrilərək, davamlı inkişafı stimullaşdıracaqdır. Müəyyən zaman kəsiyindən sonra demək olar ki, bütün dünya ölkələri postneft erasına daxil olacaqdır. Yeni erada yenə də xalqın əzmkarlığı, iqtisadi fəallığı, təfəkkürü ön mövqedə dayansa da maddi resurslarsız keçinmək çətin olacaqdır. Yeni resursları isə indidən kapitallaşmağa doğru irəliləyən neft-qaz sərvətləri təmin edəcəkdir.

İqtisadiyyatın Dubay modeli - Post-sənaye dövrünə sıçrayış

Postneft mərhələsində Dubay iqtisadiyyatı qısaca xarakterizə edilərsə, bəzi cəhətləri qeyd etmək olduqca zəruridir. Bu əmirliyin iqtisadiyyatı son 30 ildə 11 dəfədən artıq böyümüşdür. Dubayın ümumi daxili məhsulunun həcmi 90 milyard ABŞ dollarından daha çoxdur. ÜDM-in artım tempi burada orta hesabla 4,4%-dir. 2014-cü ildə Əmirliyə birbaşa xarici investisiyaların (BXİ) miqdarı 7,8 milyard dollar təşkil etmişdir ki, bu da əhəmiyyətli dərəcədə artım deməkdir.

Dubay iqtisadiyyatı 4 dayağa əsaslanır: turizm, inşaat, maliyyə xidmətləri və xüsusi iqtisadi zonalar. Sənaye məhsulu burada xüsusi iqtisadi zonalarda istehsal edilir və ya təkrar satışı həyata keçirilir.

Mahiyyət etibarilə Dubayda böyük iqtisadi eksperiment həyata keçirilmişdir. Əmirlik sənayeləşmə prosesini keçmədən sənayedən öncəki dövrdən etibarən iqtisadiyyatın əsasını xidmətlər sahəsinin təşkil etdiyi post-sənaye dövrünə sıçrayış etməyə çalışır. Əslində bunun mümkün hal olduğunu və ya olmadığını zaman göstərəcəkdir.

2004-cü ilə qədər Dubayda əmək məhsuldarlığının inkişaf dərəcəsi praktiki olaraq artmamış və bütün parametrlərə əsasən, Sinqapurun göstəricilərindən geri qalır. Dünya maliyyə böhranı zamanı Dubay defoltqabağı vəziyyətə düşmüşdür və yalnız Əbu-Dabinin neft dollarları Dubay əmirliyini iqtisadi böhrandan xilas etmişdir. Böhran müddətində Dubayın və dövlət şirkətlərinin xarici borcu az qala onun ÜDM-inə bərabər olmuşdur. BƏƏ dirhəminin məzənnəsi ƏbuDabinin neft

dollarları əsasında dəstəklənməkdədir. Qeyd etmək olar ki, Dubay ilə inkişaf etmiş dövlətlərin servis iqtisadiyyatları arasında əsaslı fərqlər mövcuddur. Qərb ölkələri texnologiyalar əsasında biliklərin, patentlərin və nou-hauların yaradılması və satışı üzrə peşəkarlaşdıqları və texnoloji əmək bölgüsündə iştirak etdikləri halda belə, Dubayın xidmət sektoru istirahət və asudə vaxtın xoş təşkili ilə bağlıdır.

Qısaca bu cür yekunlaşdırmaq demək olar ki, Dubay modelinin bəzi elementləri, şübhəsiz ki, faydalı xarakter daşıyır. Məsələn, xüsusi iqtisadi bölgələr, turizm sahəsinin inkişafı və BXİ-nin cəlb edilməsi metodları buraya daxildir. Amma bu modeli möcüzəli təsirə əsaslanan resept kimi qəbullanmaq faydalı olmaqdan daha çox, zərərli təsir göstərir (Məmmədov İ. 2013).

2014-2015-ci illərdə dünya bazarı sahəsində neftin qiymətinin kəskin aşağı düşməsi müəyyən addımların icra edilməsini və post-neft dövrünə keçidi gözlənildikdən daha erkən reallaşdırmağı zəruri etmişdir. Belə ki xarici valyuta ehtiyatlarının mühafizəsi, ixracatın diverfikasiyası və xarici zərbələrin qarşısının alınması istiqamətində manatın dəyəri devalvasiyaya uğramış və nəticədə "üzən məzənnə" sisteminə keçid reallaşmışdır. Yaranmış bu vəziyyət iqtisadi sistemlərdə yenidən iki məsələni gündəmə gətirmişdir. Ancaq bu dəfə əks istiqamətdə baş verən proseslər ölkədə valyuta məzənnələrindəki sabitliyin mühafizə edilməsini zəruri edir. Əvvəlki vəziyyətə nəzərən artıq yaşanan inflyasiya təzyiqi tələb istiqamətli yox, idxalın əhəmiyyətli dərəcədə tərkibində paya malik olduğu istehsal-təklif (xərclərin inflyasiyası) istiqamətlidir.

Əvvəlki vəziyyətdə dövlət tərəfindən ölkə iqtisadiyyatına transfer edilən xərclərin əsas istiqamətinin müəyyən edilməsi və tələb təzyiqinin azaldılması ilə bağlı aparılan siyasət nəticəsində inflyasiyanı önləmək mümkün olmuşdur. Hazırkı zamanda isə bu cür monetar siyasətin reallaşdırılması tələbi azaltdığına görə ÜDM artımına pis təsir göstərə bilər. Bu halda, xərclərin istiqaməti düzgün müəyyən edilməli və onların azalması önlənməlidir (Əhmədov M.A. 2003).

Qloballaşma prosesi ilə postindustrial tendensiyanın daha da inkişaf etməsi və bununla bağlı olaraq maddi istehsal prosesində baş verən mühüm dəyişikliklər dövlətin ictimai halında dəyişikliklərin formalaşmasına əhəmiyyətli dərəcədə təsir

göstərməkdədir. Bu dəyişikliklər, həmçinin dövlətlə vətəndaşların, fərdlərin qarşılıqlı əlaqələrində də də özünü büruzə etməkdədir. Bu proseslər postindustrial dövlətə keçid üçün yeni zəmin formalaşdırılması ilə də sıx bağlıdır. İndi elə vəziyyət formalaşmışdır ki, qloballaşma ayrı-ayrı dövlətləri bir-birindən qarşılıqlı şəkildə asılı hala gətirir və dövlət bu müddətin təbii gedişatına əngəl yaratmamalıdır.

Müasir dövrdə dövlət qlobal problemlərin həll edilməsini reallaşdıran institut olmalıdır. Aydın məsələdir ki, qlobal problemlərin həll edilməsində beynəlxalq, dövlətlərarası və dövlətdaxili məsələlərdə vətəndaş cəmiyyətinin qurulması həlledici rol oynayır. Ümumiyyətlə, qlobal problemlərin həll edilməsində aktiv fəaliyyət, ixtisaslaşdırılmış institutlarla əməkdaşlığın qurulması postindustrial ölkələrdə dövlətin mühüm funksiyalarından biri olaraq formalaşmışdır.

III FƏSİL. AZƏRBAYCAN İQTİSADİYYATINDA İQTİSADİ ARTIMA TƏSİR EDƏN AMİLLƏR VƏ POSTNEFT DÖVRÜNDƏ AZƏRBAYCAN İQTİSADİYYATI

3.1. Azərbaycan neft və qeyri-neft sektorunun iqtisadi artıma təsir dərəcələrinin təhlili və iqtisadi inkişafın diversifikasiyalaşdırılması

18 oktyabr 1991-ci ildə Azərbaycan müstəqilliyini elan etdikdən sonra iqtisadi sferasını liberallaşdırmaq və sərbəst bazar iqtisadiyyatına keçmək üçün bir çox mühüm islahatlar həyata keçirmişdir. Ölkənin iqtisadi hədəflərə çatmaqda ən vacib mənbələri demək olar ki, Xəzərdə yerləşdirilmiş neft və təbii qaz ehtiyatlarından ibarət olan enerji mənbələri olmuşdur. Bu səbəbdən iqtisadi hədəflərə çatmaq üçün Xəzər enerji mənbələrindən ən səmərəli şəkildə istifadə edilməsi zəruri hal olmuşdur.

Belə ki ölkə 1994-cü ildən bəri iqtisadi, siyasi və sosial aspektlərdə yenidənqurma, inkişaf və müstəqillik adı ilə Xəzərin enerji mənbələrindən faydalanmağa başlamışdır. Enerji mənbələrinin istehsalı və dünya bazarlarına ixracı ilə əlaqəli çox vacib layihələr o dövrdə qərara alınmış, inşa edilmiş və istifadəsinə başlanmışdır (Süleymanov E., Zeynalov A. 2012: s.123)

Xəzər hövzəsi ölkələrindən müstəqillik qazanan Qazaxıstan və Azərbaycan nəhəng neftə sahib olmuşdur. Belə ki bu ölkələr öz potensiallarını və Türkmənistan iqtisadiyyatındakı dəyişikliyi reallaşdırmaq üçün lazımlı qaynaqlara sahib olmuş və keçid dövrünün problemlərini təmin etmək və azaltmaq üçün onlardan ən qısa müddətdə istifadə etmək lazım olduğunu hiss etmişdilər. Ancaq mövcud kəmər sistemləri Sovet İttifaqının planlı iqtisadiyyatı daxilində respublikalararası əmək bölgüsünə uyğun olaraq yerləşdiyindən, ixrac məqsədləri üçün imkanları məhdud olmuşdur.

Sovet İttifaqının dağılmasından sonra Rusiyadan başqa üç sahil dövləti; Azərbaycan, Qazaxıstan və Türkmənistanın müstəqilliyi ilə Xəzərin əhəmiyyəti daha da artmış oldu.

Qeyd edilən hər 3 ölkə üçün Xəzərin enerji ehtiyatlarının inkişafı, iqtisadiyyatlarının yenidən qurulması və dünya iqtisadiyyatı ilə inteqrasiyası baxımından vacibdir. Xarici kapitala, xüsusən də hədəflərə uyğun mənbələrin inkişafına bu ölkələrdə ehtiyac olmuşdur. Bu baxımdan, hər üç dövlət qərb şirkətlərini bölgəyə investisiya qoymağa və enerji qaynaqları çıxarmağa dəvət etmişdir.

Bu zamanlar Azərbaycan neft gəlirlərinin ölkəyə sürətlə axmasını istəmişdir (Süleymanov E., Zeynalov A. 2012: s.90). Dünyanın ən vacib enerji qaynaqlarından biri olan neft, digər enerji mənbələrinə nəzərən daha geniş istifadə sahəsinə malikdir. Neft məhsullarının maya dəyərində əsas yeri olan neftin çıxarılması, daşınması və paylanması üçün edilən xərclər mühüm yer tutmuşdur. Azərbaycan və Xəzər sahilindəki digər Türk dövlətləri üçün post-neft sektorunun inkişafı, sabitlik, sürətli böyümə və real gəlir artımı və neftə əsaslanan birtərəfli iqtisadiyyatdan imtina etmək çox vacib hal almışdır.

Müstəqillik qazandıqdan sonra Azərbaycan Respublikası sərbəst bazar iqtisadiyyatına keçid məqsədi ilə bir çox islahatlar həyata keçirmişdir. Ölkənin iqtisadi hədəflərinə çatması üçün ən vacib mənbələri neft və təbii qazdan ibarət olan neft və təbii qaz ehtiyatları olmuşdur.

1994-cü ildən bəri Azərbaycan beynəlxalq şirkətlərlə neft və təbii qaz sazişləri imzalamış və bu çərçivədə birgə fəaliyyət göstərərək ölkənin qabaqcıl müasir texnologiyalar gətirməsinə və enerji sektoru infrastrukturunu yenidən qurmasına imkan yaratmışdır. Məsələn, "Əsrin müqaviləsi" nin birinci mərhələsinin reallaşması ilə Azəri Çıraq-Günəşli layihəsinin neft ehtiyatlarından istifadə problemi uğurla həll edilmiş, Xəzərdə yeni neft hasilatı texnologiyalarından istifadə olunmuş və müasir Xəzər neftinin dünya bazarlarına ixracı sistemi qurulmuşdur. Enerji və neft-təbii qaz sənayesinin inkişafına kömək edə biləcək quruluşların və aktivlərin yenilənməsi imkanı yaranmışdır.

Qeyd edilən bu mənalarda Xəzərin enerji ehtiyatlarının istehsalı və ixracı ilə bağlı həyata keçirilən razılaşmalar və layihələr Azərbaycanın enerji sənayesi tarixində yeni bir səhifə yaratmışdır.

Bugünkü qlobal rəqabət mühitində Azərbaycanda bazar iqtisadiyyatına keçidin və iqtisadi inkişafın həyata keçirilməsi üçün müxtəlif siyasət proqramları ilə inkişaf siyasəti və strategiyalarını təyin edən ölkə hökuməti üçün şüurlu və sistemli təhlillər apararaq SWOT təhlil istifadə edilmişdir. Bu, ölkənin potensial qaynaq və imkanlarından ən yaxşı şəkildə istifadə etmək, eləcə də post neft dövründə iqtisadi inkişafı daha yüksəltmək və bu istiqamətdə yeni strategiyalar hazırlamaq məqsədi daşımışdır.

Müxtəlif sektorlara investisiya qoyuluşu baxımından ölkə iqtisadiyyatının makroiqtisadi, sektoral və qeyri-iqtisadi sahələr üçün qeyri-empirik bir analizi strateji bir ilkin addım olaraq vacibdir. Azərbaycan iqtisadiyyatının makroiqtisadi üstünlüklərini aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

- Makroiqtisadi baxımdan, xüsusilə qiymət sabitliyi baxımından sabit bir mühitin mövcudluğu;

- Xarici borcun ÜDM-ə nisbətinin yüksək olmaması: Ölkədə müstəqilliyin ilk illərində yaşanan siyasi və iqtisadi qeyri-sabitliklə yanaşı, Ermənistanla Yuxarı Qarabağ arasındakı müharibə səbəbindən 1995-ci ilə qədər makroiqtisadi göstəricilərdə qeyri-sabitlik müşahidə edilmişdir. Ancaq ölkədəki siyasi sabitlik və bundan sonra həyata keçirilən iqtisadi siyasətlə iqtisadiyyatda qeyri-sabitlik 1996-cı ildən bəri sabitliyə yol vermişdir. Bu səbəbdən təxminən 15 ildir ki, ölkədə makroiqtisadi göstəricilərdə müsbət atmosfer hökm sürməkdədir (Şəkərəliyev A., Şəkərəliyev Q. 2016: s.107):

- Valyuta məzənnəsinin sabitliyi: Manat zaman-zaman dollar və avro ilə müqayisədə dəyər qazansa da, uzun müddət bu sahədə sabit bir tendensiya hökm sürmüşdür. Azərbaycan 1992-ci ildə "Rubl Zonası"-nı tərk edərək, milli valyuta Manatı dövriyyəyə buraxmışdır.

Ölkədə neft və post neft dövründə iqtisadi inkişafa mənfi təsir göstərə biləcək təhdidlər aşağıdakılardır:

- *Neft qiymətlərindəki dalğalanmalar*.

Neft qiymətlərindəki dalğalanma Ölkə üçün ən vacib iqtisadi təhlükələrdən biridir.

- *Yuxarı Qarabağ problemi:* Yuxarı Qarabağ erməni işğalından xilas olmamışdan öncə bəzən bu bölgəyə yaxın sərhədlərdə qarşıdurmalar meydana gəlmişdir. Problemi dialoq yolu ilə həll etmək mümkün olmadığı üçün zorla işğal olunmuş torpaqları almaq əzmi ölkənin mümkün müharibə ilə üzləşməsi təhlükəsi formalaşdırmışdır. Bu problem xarici investorlar, xüsusən də qeyri-neft sektoruna yatırımlar üzərində şübhələrin yaranmasına təsir göstərmişdir. Belə ki, 2012-ci ilə qədər edilən 100 milyard dollarlıq sərmayələrin 70%-i xarici investisiyalar təşkil etmişdir.

Qeyd edilməlidir ki, xarici investisiyalardan birbaşa investisiyaların yalnız 30% -i qeyri-neft sektoruna qoyulmuşdur. Yerli sahibkarların qeyri-neft sektorlarına ciddi investisiya qoymadığı müşahidə edilməkdədir.

Sərhəd ölkələrinin yeri: Digər sərhəd dövlətlərində- Gürcüstanda zaman-zaman yaşanan siyasi və sosial problemlər, Rusiya ilə sərhəddə Dağıstan Muxtar Respublikasında Çeçenistan problemi səbəbiylə ara sıra hadisələr və İranın siyasi quruluşu səbəbiylə xarici dünya ilə həssas münasibətlər xarici və daxili investorlar üçün ölkədə mənfi təsirlər yaradır. Azərbaycana qoyulacaq investisiyaların, xüsusən də irimiqyaslı investisiyaların yalnız daxili bazar potensialını nəzərə alaraq edilməsi daha arzuediləndir.

Lakin investorlar bunu bölgədəki digər ölkələri nəzərə alaraq, etmək istəyəcəkdir. Azərbaycanın sərhəd ölkələrində zaman-zaman baş verən hadisələr sərhəddə problemlər yaradır və xarici ticarətə mənfi təsir göstərir. Həssas münasibətlərin formalaşması xarici ticarətə mənfi təsir göstərdiyi kimi xarici investorların cəlb olunmasına da mənfi təsir edir.

- *Xəzər dənizinin status problemi:* Xəzər dənizinin statusunu təyin edilə bilinməməsindən qaynaqlanan problemlər də iqtisadi inkişafa mənfi təsir göstərir. Bəzi neft yataqlarının mübahisəli olması səbəbindən neft şirkətləri bu yataqlarda neft çıxarmaq istəmirlər. Neft və təbii qaz ehtiyatları ilə yanaşı, çox vacib bir balıq və kürü potensialına sahib olan Xəzərin bu iqtisadi imkanlarından səmərəli istifadə edilə bilinməməsi, digər tərəfdən, Xəzərdəki ətraf mühitin çirklənməsi problemi

iqtisadiyyata da birbaşa mənfi təsir göstərir. Status problemi həm də Xəzərdə dəniz nəqliyyatının inkişafına mane olur.

- *Dəniz və okean çıxışı olmaması:* Ölkənin dəniz və okean çıxışının olmaması qitələrarası nəqliyyatda dəniz nəqliyyatının formalaşdırılmamasına səbəb olur.

Bu çərçivədə Azərbaycanın neft və təbii qaz gəlirlərinin nə qədər davamlı olduğu ilə bağlı bəzi araşdırmalara diqqət yetirmək lazımdır. Məsələn, beynəlxalq Kredit Reytinq Agentliyi Fitch-in hesablamalarına görə, ixracat bu tempdə davam edərsə, Azərbaycanda neft ehtiyatlarının 18 ildə tükənəcəyi proqnozlaşdırılır.

Qrafik 1: Azərbaycanın Neft İstehsalı (min, ton)

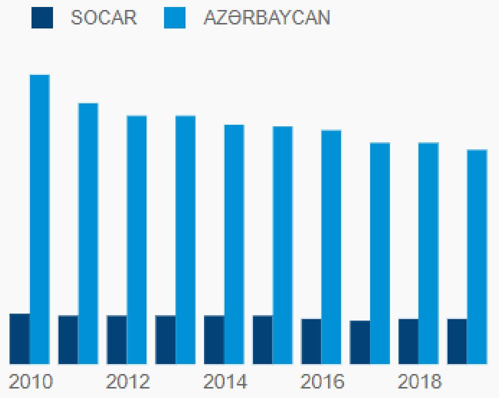

Neft hasilatı (illik)

Neft hasilatı (min ton)

İl	SOCAR	AZƏRBAYCAN
2019	7683	37500
2018	7542	38814
2017	7427.1	38688.9
2016	7522.4	41034.5
2015	8160.5	41586
2014	8320.4	42022.7
2013	8314.9	43483.9
2012	8289.8	43389.8
2011	8400.9	45625.4
2010	8459.7	50795.5

Mənbə: SOCAR, İqtisadi və Statistik Göstəricilər, https://socar.az/socar/az/economics-and-statistics/economics-and-statistics/oil-production

Qısacası, Azərbaycan neft və qeyri-neft sektorunun iqtisadi artıma təsir dərəcələrinin təhlili aparıldıqda, ölkə iqtisadi baxımdan "Holland xəstəliyi"-nə tutulmuş kimi ifadə edilə bilər. Bir sektorun sürətli inkişafı qarşısında digər sektorların inkişafı ilə nəticələnəcək bir təhlükə burada mövcuddur.

Əslində Azərbaycanın bir sektordan asılı olmaqdan başqa bir bölgəyə bağlı olmaq təhlükəsi ilə üzləşdiyi görülməkdədir. Müstəqillik əldə etdikdən sonra Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafına dair təhlillər nəticəsində demək olar ki, bütün parametrlərdə 1991-1996 arasındakı dövrdə əhəmiyyətli enişlər və 1996-1998 ildə

başlayan sabitliklə xüsusən 2008 dünya iqtisadi böhranının təsirləri xaricində müsbət inkişafların yaşandığı ortaya çıxmışdır (Əliyev Q.Ü. 2016: s.32). Xüsusilə, neft və təbii qaz sektorundakı sürətli inkişaf proseslərinin təsiri ilə 2000-ci illərdə əsas iqtisadi parametrlərdə böyük irəliləyişlər əldə edilmişdir. Bunun uzun illər də davam edəcəyi proqnozlaşdırılmışdır.

Beləliklə, müstəqillik sonrası iqtisadiyyatda yaşanan bütün müsbət və mənfi proseslərə baxmayaraq, 1991-2018-ci illər arasında ÜDM həcmi (başqa sözlə Azərbaycan iqtisadiyyatının ölçüsü) təqribən 120 dəfə, adambaşına düşən ÜDM həcmi 400 dəfə, dövlət büdcəsi xərcləri 280 dəfə, ümumi xarici ticarət həcmi 30 dəfə, ixracat 10 dəfə artmışdır. Bununla da bu gün Azərbaycan iqtisadiyyatın bütün əsas kəmiyyət parametrləri üzrə Cənubi Qafqazda lider ölkədir.

Azərbaycan adambaşına düşən xarici borc miqdarına görə, MDB ölkələri ilə müqayisədə reytinqin ortasındadır. Lakin müstəqillikdən sonra bütün müsbət inkişaflara və hökumətlərin həyata keçirdiyi həll strategiyaları və siyasi addımlara baxmayaraq, Azərbaycan iqtisadiyyatında hələ də müəyyən problemlər mövcuddur. Bunlardan ən əsası iqtisadiyyatın neft sektorundan asılılığı, qeyri-neft sektoruna diqqətin aşağı səviyyədə olmasıdır.

Ölkədə həmçinin, məşğulluq üçün əlverişli iqtisadi böyümə modeli, regional balanssızlıq, kənd təsərrüfatı sektorunda səmərəsizlik, müharibə vəziyyəti ilə bağlı yaranan sosial-iqtisadi problemlər, yüksək faizlər, yüksək vergi yükü, dövlət xidmətlərinin yetərincə inkişaf etməməsi, aşağı şirkət fəaliyyəti nisbəti, zəif korporativ idarəetmə ənənəsi, geniş yayılmış "nağd iqtisadiyyat", süni inhisar, korrupsiya və müxtəlif infrastruktur problemləri də ölkə iqtisadiyyatının inkişafına mənfi təsirlər formalaşdırır.

Beləliklə, aşağıdakı aspektlərdə siyasət tədbirlərinin görülməsi iqtisadiyyatda mövcud problemlərin həllində təsirli ola bilər:

- davamlı iqtisadi inkişafın təmin edilməsi;
- məşğulluq səviyyəsinin artırılması;
- yoxsulluğun azaldılması;
- gəlirlərin haqsız bölgüsünün azaldılması;

- bölgələr arasında fərqli inkişaf səviyyələrinin azaldılması;

- qeyri neft sektorlarının inkişafı;

- qanunların tətbiq oluna bilməsi və inkişaf etmiş ölkələrin Sərbəst Bazar prosesindəki təcrübələrinin tətbiq edilməsi.

- səmərəliliyə əsaslanan iqtisadi böyümə modelinə keçid.

Bunun üçün ölkəyə yeni texnologiya transferinin təşviqi, texnoparkların yaradılması, elm-iqtisadiyyat əməkdaşlığının ən mükəmməl modellərinin tətbiqi, müasir istehsal və idarəetmə sistemlərinin yaradılması və sahədəki səmərəliliyi artıran optimal ölçülü iqtisadi vahidlər iqtisadiyyatdakı mənbələrin bölüşdürülməsi və istifadəsi, təhsilin və texniki təlimin keyfiyyətinin yüksəldilməsi post-neft dövründə ölkə iqtisadiyyatının səmərəli inkişafına şərait yaradır.

Eyni zamanda, ölkədə yoxsulluğu və gəlir bərabərsizliyini azaltmaq üçün yoxsulluqla mübarizə üçün mövcud siyasət mexanizmlərini inkişaf etdirmək və gəlir bərabərsizliyini azaltmaq üçün maliyyə siyasəti vasitələrindən fəal şəkildə istifadə etmək post-neft dövründə iqtisadi inkişafın təmin edilməsində mühüm rol oynayır.

-İnflyasiyaya qarşı mübarizənin davamlılığını təmin edəcək və inflyasiyanın iqtisadi sistemə mənfi təsirlərini minimuma endirəcək siyasətlərin hazırlanması iqtisadi inkişafın əsas təməllərindən biridir. Ölkədə faiz siyasətinin rəsmi sektora investisiya şəklində qeydiyyata alınmayan qənaətlərin gətirilməsinə təsiri artırılmalıdır. Bu baxımdan, depozitlərə tətbiq olunan orta faiz dərəcəsi ilə qeyri-rəsmi sektordakı kapitalın orta gəlir səviyyəsi arasındakı fərqi minimuma endirmək və investisiya sektoruna tətbiq olunan faiz nisbətini rəsmi sektorda investisiya fəaliyyətini təşviq etmək üçün təsirli hala gətirmək effektiv ola bilər.

Qeyd edildiyi kimi, neft ölkələrin iqtisadi inkişafında mühüm elementdir. Neft kimi bərpa olunmayan enerji mənbələrinin sənaye istehsalında istifadəsi, neft qiymətlərindəki dəyişikliklərdən hər zaman təsirlənir. Bu məqsədlə neft qiymətlərindəki dəyişikliyin neftdən asılı ölkələrdə, o cümlədən Azərbaycanda bu ölkələrin sənaye istehsalına təsiri araşdırılmalıdır.

Bu tədqiqat işində 15 neft idxal edən ölkənin sənaye istehsalı indeksləri ilə xam neft barelinin qiyməti arasındakı uzunmüddətli əlaqə Pedroni (1999), Kao (1999) və

Johanser Fisher kointeqrasiya təhlili ilə araşdırılmışdır. Uzun müddətdə bu iki dəyişən arasında statistik cəhətdən əhəmiyyətli və müsbət bir əlaqənin olduğu müşahidə edilmişdir. Daha sonra, sənaye istehsalı indeksi ilə xam neft barel qiyməti arasındakı uzunmüddətli əlaqəni müəyyənləşdirmək üçün inkişaf etdirilmiş ən kiçik kvadratlar metodu (Fully Modified Ordinary Least Squares-FMOLS) və dinamik ən kiçik kvadratlar metodu (Dynamic Ordinary Least Square-DOLS) tətbiq olunmuşdur. Hər iki metodda da əmsal 0.47 olaraq qiymətləndirilmişdir.

Tarixdəki neft böhranları araşdırıldığında neft qiymətlərindəki şokun ölkənin gəlirlərini ilk növbədə istehlak və investisiya mallarına olan tələbi azaltmaqla təsir göstərdiyi aşkar edilir (Pedroni P. 2015: p.93-130). Əlavə olaraq, istehsal girişi, həm də enerji mənbəyi kimi neft istehsal sənayesindəki əhəmiyyətli girişlərdən biridir. Buna görə neftə tələbat gündən-günə dünya səviyyəsində artmağa davam edir və məhdud neft təklifi gələcəkdə neft qiymətlərində artımla nəticələnməkdədir. Neft qiymətlərindəki artım neft idxal edən ölkələrdə valyuta ehtiyatlarının azalması yolu ilə ölkələrin cari hesab balansına təsir göstərir və mühüm xərc faktoru olduğu üçün post-neft sənayesinə də təsir edir.

Neftin qiymətindəki dəyişiklik neft idxal edən və ixrac edən ölkələrdə fərqli nəticələr verməkdədir. Neft qiymətlərindəki artım neft ixrac edən ölkələrdə valyuta gəlirlərini artırır, həqiqi gəlir səviyyəsini yüksəldir və cari hesab profisitini yaradır (Yanar R., Kerimoğlu G. 2011: s.10-12).

Yüksək neft asılılığı olan idxalçı ölkələrdə neft qiymətlərindəki artım giriş xərclərini, qiymətləri artırır, valyuta ehtiyatlarını azaldır və cari kəsiri artıraraq real gəlirləri aşağı səviyyəyə endirir. Xüsusilə Azərbaycan kimi ölkələrdə neft qiymət artımları makroiqtisadi qeyri-sabitliyə yol aça bilər. Neftin qiyməti artdıqda, neft ixrac edən ölkələrin real gəlirləri də artmağa davam edir. Buna görə də neft qiymətlərindəki artım, neft idxal edən ölkələrdən neft ixrac edən ölkələrə gəlir ötürülməsinə və beynəlxalq gəlir bölgüsü ədalətsizliyində bir artıma gətirib çıxarır (Iwayemi A., Fowowe B. 2011: p.577).

Neft qiymətlərindəki dəyişikliyin hasilatda və bu səbəbdən yüksək neft asılılığı olan ölkələrin real gəlirlərində ciddi bir dəyişiklik yaratmasının qarşısını almaq üçün

alternativ enerji mənbələrinə müraciət etmək və onların neftdən asılılığını azaltmaq lazımdır. Xam neft qiymətlərindəki artım, neft idxal edən ölkələrdə istehsal xərclərini artıraraq, maya inflyasiyası yaradır. İstehsal xərclərini artıran firmalar bunu satış qiymətlərinə əks etdirir və bu da istehlakçı rifahını mənfi təsir göstərir (Özdemir S., Akgül I. 2015: s.340). Neft kimi sənaye istehsalında əhəmiyyətli bir giriş qiymətindəki dəyişiklik birbaşa sənaye istehsalına təsir göstərir.

İkinci Dünya Müharibəsindən OPEC böhranına qədər olan neft qiymətləri ilə ümumi makroiqtisadi baxış arasındakı əlaqəni araşdıran Hamilton Amerika iqtisadiyyatındakı tənəzzül ilə neft şokları arasında 1948-72-ci illər arasında əhəmiyyətli bir əlaqənin olduğunu aşkar etmişdir. Hamilton OPEC sonrası iqtisadiyyatların çoxunun da neft qiymətlərindəki artımdan təsirlənəcəyini bildirmişdir. Hamilton (1983) neft qiymətləri ilə altı əsas makroiqtisadi dəyişən arasındakı əlaqəni Granger səbəbiyyət analizi ilə araşdırmış və 1948-72 dövrü üçün neft qiymətləri ilə real ÜDM ilə işsizlik arasındakı əlaqəni tapmışdır. Daha sonra Morkun (1989) apardığı araşdırmada Hamiltondan (1983) bəhs edilmiş və neft qiymətləri ilə iqtisadi göstəricilər arasında asimmetrik bir əlaqə olduğu qənaətinə gəlinmişdir. Hooker (1996) isə Hamilton (1983) və Mork'a (1989) istinad edərək, neft qiymətləri ilə makroiqtisadi göstəricilər arasında ciddi bir əlaqə olmadığını iddia etmişdir.

Neft qiymət dəyişkənliyi ilə makroiqtisadi performans arasındakı əlaqəni araşdıran başqa bir iş Ferderer (1990) tərəfindən aparılmışdır. Ferderer Amerika iqtisadiyyatında neft qiymətlərindəki dəyişikliklə real GSMH arasında asimmetrik bir əlaqə olduğu qənaətinə gəlmişdir.

Burbidge və Harrison 5 OECD üzv ölkəsi (ABŞ, Yaponiya, İngiltərə, Almaniya, Kanada) üçün neft qiymət artımlarının təsirlərini yeddi dəyişən modeli istifadə edərək analiz etmişdirlər. Belə qənaətə gəlinmişdir ki, ABŞ və İngiltərədə neft qiymətlərinin sənaye istehsalına təsiri yüksək olduğu halda, Yaponiyada, Almaniyada və Kanadada bu təsir daha az xarakter daşıyır

Cunado və Gracia (2003) apardıqları araşdırmada 1960-1999-cu illər arasındakı rüblük məlumatlarla struktur fasilə koordinasiya testindən istifadə edərək,

15 Avropa ölkəsində neft qiymətlərinin dəyişməsinin inflyasiya və sənaye istehsalına təsirlərini təhlil etdilər. Tədqiqat göstərir ki, neftin qiymətindəki dəyişiklik inflyasiyaya ciddi təsir göstərmir, lakin sənaye istehsalına mənfi təsir yaradır. Əlavə olaraq, ölkələrin neft qiymət şoklarına reaksiyalarının əhəmiyyətli dərəcədə fərqli olduğu müşahidə edilmişdir.

Cunado və Gracia (2004), neft qiymətlərinin neftdən asılı ölkələrdə sənaye istehsalına təsirini araşdırmışdır: onlar neft qiymətlərindəki dəyişikliklərlə uzun müddətli iqtisadi fəaliyyət arasında heç bir əlaqənin olmadığı qənaətinə gəldilər. Neft qiymətlərindəki dəyişikliyin təhlil edilən ölkələrdə istehlak qiymətləri indekslərinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir etdiyni müəyyən etmişdirlər.

Araşdırmaya görə, neft qiymətlərindəki dəyişikliklərin iqtisadi fəaliyyətə təsirinin, neft idxal və ixrac edən ölkələrə görə də dəyişə biləcəyi, bu səbəbdən geniş bir analiz edilməli olduğu və tək bir nəticəyə çatmağın mümkün olmadığı ifadə edilmişdir.

Lee və Ni (2002) VAR modelinin köməyi ilə müxtəlif sənayelərdə neft qiymətlərindəki dəyişikliklərin təsirini araşdırmışdır. Nəzərə alınan sahələr arasında neft qiymətlərindəki dəyişiklik, neft girişini intensiv istifadə edən sənayelərdəki təklifə təsir edərkən, digər sənaye sahələrindəki neft qiymətlərindəki dəyişiklik (neft girişindən geniş istifadə etmədən) tələbə təsir göstərir. Məsələn, neft emalı zavodunda və sənaye kimya sənayesində neftin qiymətindəki dəyişiklik təklifə təsir göstərir; Bu, avtomobil sənayesindəki tələbə təsir edir (Lee K., Ni S. 2012: p.823-852).

Abeysinghe VARX metodunu istifadə edərək, 1982 və 2000-ci il arasında 12 ölkənin ÜDM artımına neft qiymətlərinin dolayı və birbaşa təsirlərini araşdırmışdır. Alınan 12 ölkə arasında ASEAN4 (İndoneziya, Malayziya, Filippin və Tayland), NIE4 (Hong Kong, Cənubi Koreya, Sinqapur və Tayvan), Çin, Yaponiya, ABŞ və OECD ölkələrinin geri qalanını qrup şəklində ümumiləşdirmişdir. Malayziya və İndoneziya xalis neft ixracatçısı, digər ölkələr isə xalis neft idxalçısıdır. Həmçinin, Sinqapur Malayziya və İndoneziyanın ticarət tərəfdaşıdır. Çin neft istehsalçısı olsa da, xalis neft idxalçısıdır. Bu baxımdan, Çinin neft qiymətindəki artımdan mənfi təsiri digər neft idxal edən ölkələrə nisbətən daha azdır. Neft qiymətlərinin artması

neft idxal edən ölkələrin ÜDM artımına mənfi təsir göstərsə də, neft ixrac edən ölkələrin ÜDM artımına müsbət təsir göstərir. Bu nəticə göstərir ki, neft qiymətlərindəki dəyişiklik ixracatçı və idxal edən ölkələr arasında gəlir transferinə səbəb olmaqdadır.

Hamilton tədqiqat işində neftin qiyməti ilə ÜDM arasındakı mənfi əlaqədən bəhs etmişdir. Enerji qiymətləri artdıqca istehsal, məşğulluq və real əmək haqları azalır. Hamiltona görə, neft qiymətlərindəki dəyişiklik iqtisadiyyata statistik olaraq güclü təsir göstərir. Əlavə olaraq, beş böyük şokun: hərbi qarşıdurma, müharibə, müharibə ehtimalı, psixoloji təsir, pul siyasəti rəhbərliyinin neft qiymətlərini dəyişdirərək, makro iqtisadiyyata təsir etdiyini bildirmişdir.

Farzanegan və Markwardt VAR analizindən istifadə edərək, neft qiymət şokunun İran iqtisadiyyatındakı əsas makroiqtisadi dəyişənlərə təsirini araşdırmışdırlar. Analiz nəticələrinə görə, neft qiymətlərindəki şok inflyasiyanı artırsa da, sənaye istehsalına müsbət təsir göstərir. Bundan əlavə, neft qiymətlərindəki bu sarsıntılar İran iqtisadiyyatında Holland xəstəlik sindromunun yaranmasına səbəb olduğunu bildirmişdir (Farzanegan M. R., Markwardt G. 2018: p.134-151).

Enerji iqtisadi artımın əsas mənbəyidir. Neft enerji mənbələrində ən çox istifadə olunan istehsal mənbələrindən biridir. Neft hasilatının məhdud olması və tələbinin artması bir tərəfdən neft kimi bərpa olunmayan enerji mənbələrinin tükənməsinə, digər tərəfdən də neft qiymətlərinin artmasına səbəb olmaqdadır. Yenilənə bilməyən enerji mənbəyi olan neftin qiymətindəki artım həm sənaye istehsalına, həm tələbə, həm inflyasiyaya, həm də neftdən yüksək dərəcədə asılılığı olan ölkələrin iqtisadi böyüməsinə təsir göstərməkdədir. Buna görə, neft qiymətlərindəki artım, neftdən asılı olan ölkələrin sənaye istehsalına təsir göstərir və istehsal qiymətlərini artıraraq, ümumi qiymət səviyyəsinin artmasına səbəb olur.

Qiymət artımı ölkədə istehlakçının rifah səviyyəsini azaldır və tələbi azaldaraq iqtisadi tənəzzülə səbəb olur. Neft girişindən yüksək dərəcədə asılılığı olan ölkələr neftin qiymət dəyişikliyinə qarşı yüksək makroiqtisadi həssaslığa malikdirlər. Buna görə də, neft idxal edən ölkələrin neftin qiymət dəyişikliyinə həssaslığı minimuma

endirilməlidir. Bunun üçün külək, günəş və hidravlik enerji kimi yenilənə bilən enerji mənbələri inkişaf etdirilməli və bərpa olunmayan enerji mənbələri əvəzinə istehsalata qəbul edilməlidir. Bundan əlavə, neft istehlakının qənaətli istifadəsi üçün texnologiya inkişafı təmin edilməlidir. İstehsal prosesində bərpa olunan enerji mənbələrindən intensiv istifadə səyləri, hasilatı və rifahı artırmaq, beləliklə bir tərəfdən neftdən xarici asılılığı artırmaq, digər tərəfdən giriş xərclərini azaltmaq baxımından vacibdir.

Ədəbiyyat araşdırıldıqda, neft qiymətlərindəki dəyişikliklərin iqtisadiyyata təsirlərinin artım, inflyasiya və sənaye istehsalı kimi dəyişənlər vasitəsilə araşdırıldığı görülür. Nəzəri olaraq, neft qiymətlərindəki artım ilə sənaye istehsalı arasında mənfi bir əlaqə gözlənilir. Əslində, sənaye istehsalında əhəmiyyətli bir istehsal girişi olan xam neftin qiymətindəki artım, şirkətlərə əhəmiyyətli bir xərc qoyur. Bu vəziyyət istehsalın səmərəliliyinin azalması ilə istehsalın istehsal səviyyəsini azaldır.

Beləliklə, neft və post neft sənaye dövründə iqtisadi inkişafı tədqiq edən bu bölmədə neft qiymətlərindəki artımın iqtisadi böyüməyə azalan təsiri araşdırılmış və ölkənin sənaye istehsalı ilə xam neft qiyməti arasındakı əlaqənin müsbət olduğu qənaətinə gəlinmişdir.

3.2. Rəqabətqabiliyyətli məhsulların ixrac potensialından istifadənin yüksəldilməsi yolları

Müasir dövrdə qloballaşma şəraitində dövlətin qarşısında xarici ticarət dövriyyəsinin daha da artırılması ilə paralel olaraq, onun iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsi məsələləri də dayanır. Bu elmi-texniki tərəqqinin müasir nailiyyətlərindən daha faydalı istifadə etmək yolu ilə rəqabət qabiliyyətli mal və xidmətlərin istehsal prosesini, onların beynəlxalq bazarlara sərbəst çıxışının təmin olunmasını və s. problemlərin sistemli formada həllinin vacibliyini meydana çıxarır.

Dünya bazarı ilə əlaqələrin gücləndiyi hal-hazırki dövrdə ölkənin xarici iqtisadi strategiyasının istiqamətləri onun ixrac imkanlarının daha da artması, həm ixrac və həm də idxal strukuturunun daha da təkmilləşdirilməsi, dünya bazarlarına beynəlxalq göstəriciləri və tələbləri qarşılayan rəqabətqabiliyyətli məhsulların çıxması hesab edilməlidir. Bazar münasibətlərinə keçid dövründə sənaye sahələri məhsullarının ölkənin rəqabət qabiliyyətinin daha da yüksəldilməsində ölkənin xarici iqtisadi münasibətləri, onun ixrac potensialı mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

İxrac prosesi dedikdə - əmtəə, xidmət, kapitalın, həmçinin intellektual fəaliyyətin nəticələrinin ölkədən çıxarılması ilə, xarici ölkələrə aparılması nəticəsində həyata keçən proses başa düşülür. Ancaq çox zaman məhsulların ölkə sərhədindən çıxarılması baş vermədən xarici hüquqi və fiziki şəxslərə satılması da ixraca adlandırıla bilir. Həmin məhsullar ölkədən, ölkə sərhədlərindən kənara çıxarılıb, xarici ölkələrin dövlət sərhədindən keçirildiyi zaman xarici ticarət əməliyyatı, başqa sözlə, ixrac prosesi icra edilmiş hesab edilir. Bu zaman istehsal edilən məhsullar xarici istehlakçıların istifadəsinə təqdim olunur və bütün mülkiyyət hüquqları həmin xarici ölkənin öhdəliyinə keçmiş olur.

İxrac əməliyyatlarının ölkə iqtisadiyyatına və inkişafına bir çox faydaları olmuşdur. Bunlar aşağıdakılardır:

- Əhalinin məşğulluğu təmin edilir;
- Devalvasiyaya qarşı ölkəni qoruyur;
- Məhsul çoxlu alıcılara çatdırılır;
- Ölkəəd biznes proseslərini asanlaşdırır;

- Biznesi böyütmənin ən uğurlu yoludur;
- Mənfəətlilik daha da artır;
- Makroiqtisadi böhranlara qarşı ölkənin dayanıqlılığı təmin olunur;
- Məhsulun bir çox ölkədə tanınmasına kömək edir;
- Mövsümi satışlar prosesində dalğalanmalar tarazlanır;
- Rəqiblərin artması ilə kiçilən daxili bazardan asılılıq olmur;
- Satışda artım baş verir (2011-2013-cü illər üçün qeyri-neft məhsullarının ixracının stimullaşdırılmasına dair tədbirlər planı).

İxrac əməliyyatlarının reallaşmasının, eləcə də ölkəyə təsirlərinin tədqiq edilməsi hər bir ölkə üçün vacib xarakter daşıyır.

Şübhə yoxdur ki, bugünkü dünyada ölkələrin ən vacib məqsədi qlobal bazarlarda rəqabət qabiliyyətlərini artırmaqdır. Bu çərçivədə, ölkələr ixracatlarını artırmağı hədəfləsələr də, müqayisəli üstünlüklərini müəyyənləşdirərək müəyyən məhsulların ixracatında ixtisaslaşmaq, beləliklə beynəlxalq rəqabət qabiliyyətlərini artırmaq və qlobal əlavə dəyərdən daha çox pay əldə etmək istəyirlər.

Qeyd edilməlidir ki, "ixrac potensialı" anlayışı iqtisadi ədəbiyyatda yeni formalaşan anlayışlardandır. Bu mənada onun mahiyyəti ilə əlaqədar birmənalı tərif vermək olduqca çətindir. Ancaq bir sıra müəlliflər və tədqiqatçılar ixrac potensialını dövlətin, müəssisənin və ya şirkətin xarici bazara rəqabətqabiliyyətli mal və xidməti çıxarmaq bacarığı kimi qəbul edirlər (Артемьева Е.А., Баландина М.С., Воробьев П.В. 2010: с.62-81). Bəzi müəlliflər ixrac potensialını bir ölkənin ixrac məqsədli potensial qabiliyyəti kimi izah edirlər. Bu halda mal və xidmətlərin ixracının reallaşması istiqamətində bütün təbii resurlardan və başqa amillərdən istifadə edilərək istehsal prosesi reallaşdırılır.

Müxtəlif əmsalların hesablanması ilə Azərbaycan iqtisadiyyatını araşdıraraq, ortaya çıxarılan müqayisəli üstünlüklər və buradakı ixtisaslaşma müəyyən edilmişdir. Alınan nəticələr ölkənin ixtisaslaşma və rəqabət quruluşunun spesifik olduğunu ortaya qoymuşdur. Belə ki, Azərbaycan mallarının ixracında ixtisaslaşmış xammalın və rəqabətcil üstünlüklərin ixracında ixtisaslaşmışdır.

Sxem 2: Ölkənin ixrac potensialının inkişaf konsepsiyasının həyata keçirilməsinin əsas mərhələləri

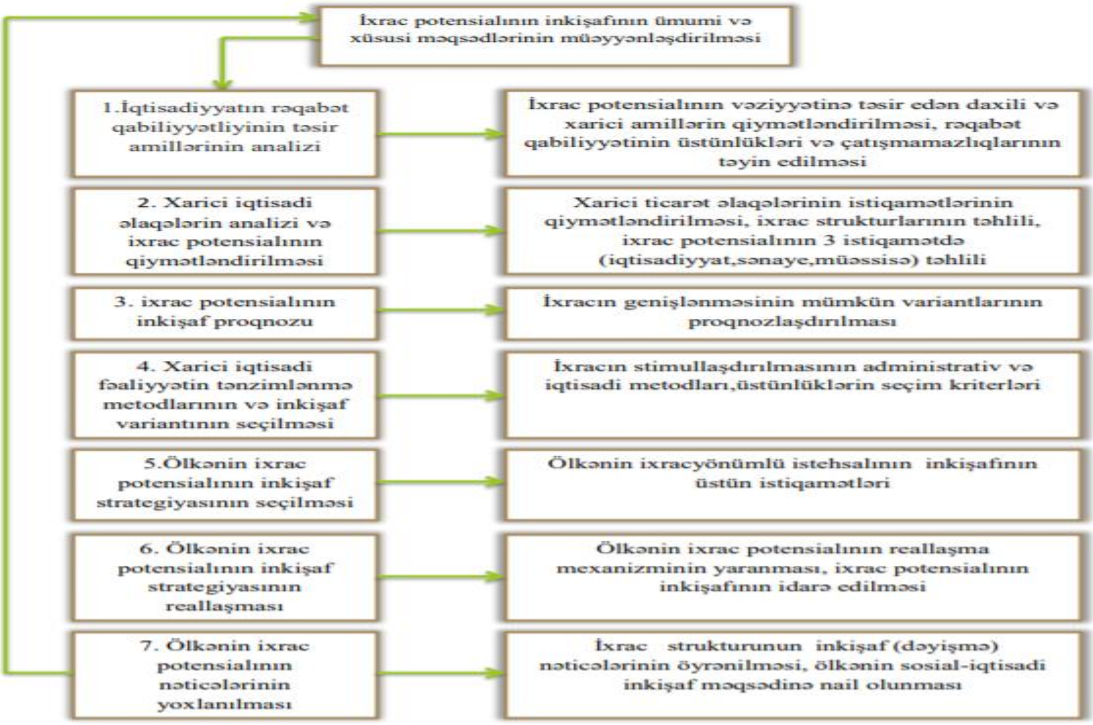

Mənbə: Прытков Р.М., Немирова Г.И. Формирование и развитие экспортного потенциала региона. "Вестник огу" elmi əsərlər toplusu №13-dən əldə edilmiş məlumatlar əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

2002-2010-cu illərdə Azərbaycanın hər il ikirəqəmli iqtisadi artıma nail olduğu görülür. Xüsusilə 2006-cı ildə ölkə iqtisadi tarixində ən yüksək iqtisadi böyümə yaşanmışdır. Bunun səbəbi yüksək neft qiymətləri ilə yüksək neft gəlirləri və Bakı-Tbilisi Ceyhan boru kəmərinin istismara verilməsi kimi göstərilə bilər. Həm də qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan neft və qaz sektorlarının təsiri altında müntəzəm olaraq cari əməliyyatlar profisitinə malik olmuşdur (Deutsch-Aserbaidschanische Auslandshandelskammer. 2015).

Bununla birlikdə, ölkəəd iqtisadi böyümə sürətinin xüsusilə 2009-cu ildən bəri aşağı səviyyədə olduğu müşahidə olunmuşdur (Cədvəl 2). Burada ən böyük amil 2008-ci ildəki dünya iqtisadi böhranı ilə yanaşı, dünya iqtisadiyyatındakı yavaşlama və neft qiymətlərindəki enmə göstərilə bilər.

Valyuta məzənnələrindəki inkişaflar araşdırıldıqda isə demək mümkündür ki, Azərbaycan valyutası olan Manat 1996-cı ildən bəri sabitliyini qorumuş və hətta zamanla dəyər qazanmışdır. Lakin neft qiymətlərindəki enmənin təsiri ilə Azərbaycanda 21 fevral 2015-ci il tarixində devalvasiya qərarı alınmış və 21 dekabr

2015-ci il tarixində ikinci bir devalvasiya elan olunmuşdur. Ölkədə üzən məzənnə olduğu qəbul edilmişdir.

Artıq bu gün Azərbaycan iqtisadiyyatı dünya bazarına tam rəqabətqabiliyyətli məhsulun istehsal olunub çıxarılması üçün müəyyən imkanlara sahibdir. Bu neft maşınqayırması, metallurgiya, cihazqayırma, qida sənayesi və bir sıra sahələrdə, həmçinin neft yataqlarının aşkar edilməsi, dəniz və avtonəqliyyatla yükdaşımaları və s. kimi xidmətlərdə daha dərin və cəld marketinq fəaliyyəti ilə əlaqədardır. Bununla belə Bakı, Sumqayıt şəhərlərində yerləşən neft emalı və kimya sahəsindəki kifayət qədər böyük müəssisələrin gücündən zəif istifadə olunmağa davam edilir. Bu sahələrin bir çox məhsulları bugün də xarici bazarlara çıxarıla və satış prosesində reallaşdırıla bilər.

Sxem 3: Sənaye müəssisələrinin ixrac potensialının formalaşması və həyata keçirilməsi prosesinin ümumi sxemi

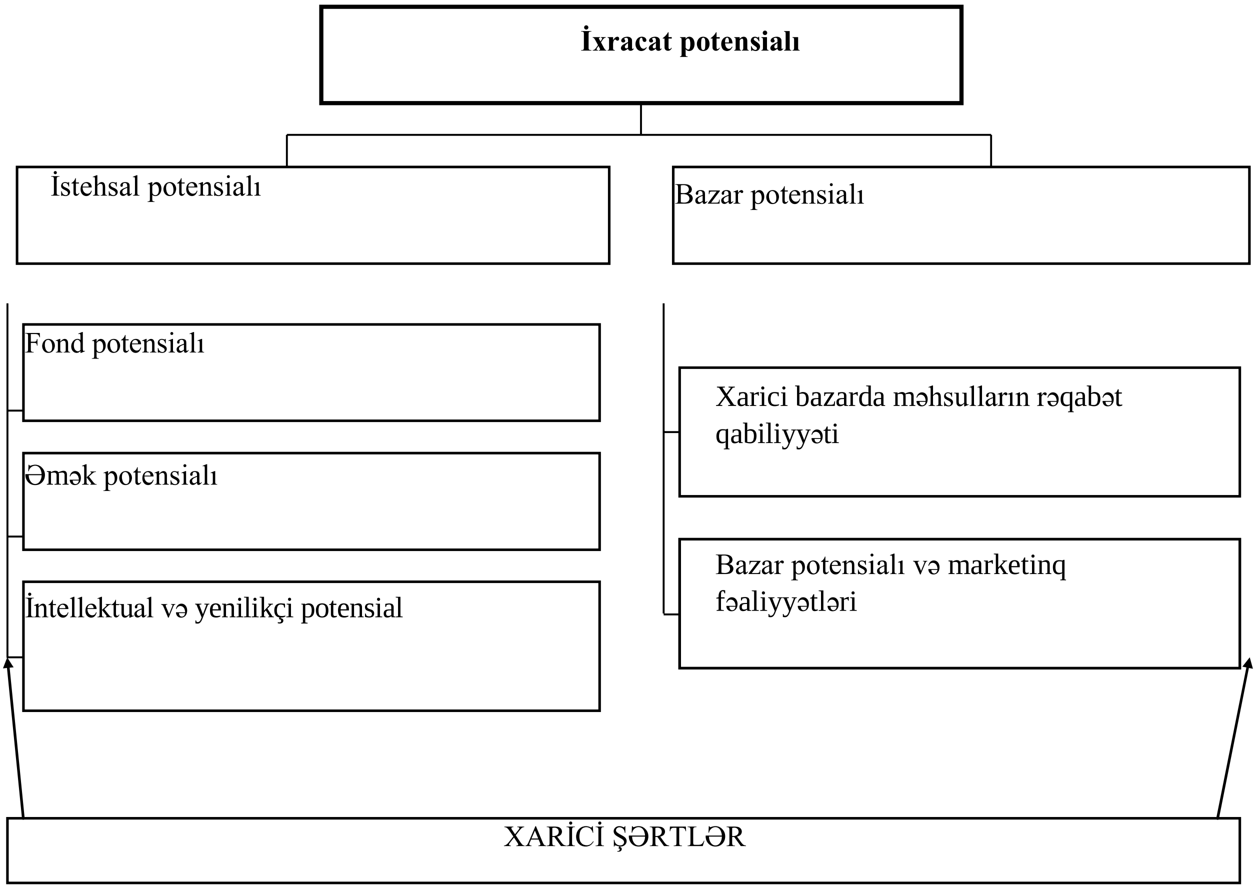

Mənbə: Sultanov C. 2016: s.32

Lakin xarici bazarların işləmə xüsusiyyətləri və onlardakı iş şərtləri

Azərbaycanın neft sektoru müəssisələri tərəfindən nəzərə alınmalı olan xüsusi spesifik xüsusiyyətlərə malikdir.

Bu gün ölkənin xarici dövlət borcu ümumi daxili məhsulun cəmi 17 faizidir ki, bu, dünyada ölkələr sırasında 9-cu göstəricidir. Həmçinin, həyata keçirilən sosialyönümlü islahatlara, yəni 4 milyondan artıq insanın pensiyalarının, işçi kadrların əmək haqlarının, müavinətlərinin daha da artırılması istiqamətində qərarların qəbul edilməsinə və dövlət büdcəsindən milyardlarla manat büdcənin ayrılmasına baxmayaraq, inflyasiya dərəcəsinin 2,5 faiz həddini aşması məhz iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi istiqamətində həyata keçirilən işlərin, sənaye və kənd təsərrüfatına yeni investiyaların cəlb olunmasının, qərarların xaotik yox, proqram xarakterliliyinin nəticəsidir (Əlirzayev Ə.Q. 2011: s.235).

Rəqabətqabiliyyətli məhsulla xarici bazarlara nüfuz edə bilən sahələrə dövlətin nəzarəti və müəyyənköməyi zəruri xarakter daşıyır. Bu kömək birbaşa - yəni dotasiya, güzəştli kreditlər və s. verilməsi, həmçinin dolayı yolla-vergi güzəştlər, ixracın sığorta edilməsi, ixrac mükafatlarının müəyyən dövrlərdə təqdim olunması və s. digər kömək formalarında reallaşır. Misal olaraq, dövlət ixracyönümlü qurumlar və şirkətlər üçün kadrların hazırlığını öz üzərinə götürə, onların xaricdəki fəaliyyəti istiqamətində münbit siyasi və iqtisadi şəraiti yarada bilir.

Hər bir ölkənin ixrac qabiliyyəti həmin ölkənin beynəlxalq ticarət müstəvisində iştirakının mühüm göstəricisidir. Yuxarıda qeyd edilən göstəricilərdən əlavə ölkənin ümumi ixrac potensialının təyin olunmasında kəmiyyət anlamında əsas göstərici kimi ixrac kvotası istifadə edilir.

İxrac kvotası - ölkənin ÜDM-də ixrac prosesinin payını ifadə edən, iqtisadiyyatın müxtəlif sahələri, həmçinin, müəssisələrə bu və ya başqa məhsulların ixracın əhəmiyyətini bildirən kəmiyyət göstəricisini ifadə edir. İxrac kvotası bu düsturla müəyyən edilir:

$$\dot{I}_{xk} = \frac{\dot{I}_x}{\ddot{U}DM} * 100\%$$

Burada, İxk - ixrac kvotası, İx - ixrac edilən məhsul, ÜDM - ümumi daxili məhsuldur.

Burada 2000-2014 illər arasında ixracatın rəqabət qabiliyyətini ölçmək üçün Azərbaycanda məhsulun "Balassa İndeksi" və "Vollrath İndeksi"-nin ixracatı hesablanmışdır. Açıqlanan müqayisəli üstünlük əmsalı BMT Statistika İdarəsi və Standart Beynəlxalq Ticarət Təsnifatı (SITC) 2 rəqəmli məlumatlardan istifadə etməklə hesablanır. Əldə olunan balların illər ərzində inkişafını ölçmək üçün qeyd olunan 15 il ikiyə bölünmüş və 2000-2007 və 2008-2014-cü illər üçün iki ayrı orta dəyər müqayisəli şəkildə təhlil edilmişdir.

Ölkənin sektor ixracatında elan edilmiş müqayisəli üstünlük əmsalları "əlverişli orta" dəyərlərə əsasən hesablanmışdır. Uyğun orta bir seriyadakı ən yüksək və ən aşağı dəyərləri ortadan qaldıraraq, qalan seriyanın aritmetik ortalamasına istinad edir (http://www.statistics.com/resources/glossary/t/trimmean.php).

Bəzi sektorların ixracat rəqəmlərinin (dolayısı ilə hesablanmış müqayisəli üstünlük əmsalları) vaxtaşırı çox aşağı və ya çox yüksək ola biləcəyini nəzərə alaraq, yalnız aritmetik ortadan istifadə etməklə, qiymətləndirmənin daha etibarlı olması üçün "uyğun orta" hesablanmışdır.

Növbəti addımda, illərlə müqayisəli üstünlüklərin / çatışmazlıqların gedişatını daha ətraflı təhlil etmək və müvafiq ortalamadan kənarlaşmaları aşkar etmək üçün açıqlanan müqayisəli üstünlük əmsallarının standart dəyişkənliyi və variasiya dəyərlərinin əmsalı hesablanmışdır. Tədqiqatda variasiya əmsalının (CV) marjinal dəyəri 15 olaraq qəbul edilmişdir. Başqa sözlə, CV dəyəri 15-i keçdikdə, deyilən məhsulun rəqabət gücünü göstərən balların dəyişkənlik dərəcəsinin artdığı deyilə bilər.

Qeyd edildiyi kimi, burada Azərbaycanın ixracat rəqabətqabiliyyətliliyi təhlili Vollrath və Balassa indeksləri Azərbaycanın ixrac rəqabət qabiliyyətinin təhlili məqsədi ilə hesablanmışdır. Vollrat İndeksi Analizi əsasında 2 rəqəmi olan 66 məhsulun ixracı ilə bağlı Vollrath İndeksi təhlili nəticələri analiz edildikdə, Azərbaycanın cəmi 8 məhsul ixracında dünya bazarlarında rəqabət üstünlüyünə sahib olduğu görülməkdədir. Bununla birlikdə, Azərbaycanın 33 kod "Petrol,

neftdən alınan məhsul" və 43 kod "İşlənmiş yağlar, mum" ixracatında güclü bir üstünlüyə malik olduğu müşahidə edilmişdir.

Diqqətəlayiq haldır ki, Azərbaycan xüsusilə neft məhsullarının ixracında yüksək bal toplamışdır və illər keçdikcə artan bir tendensiyaya malikdir. Azərbaycanın mülayim rəqabət üstünlüyünə sahib olduğu yeganə məhsul 26 kodlu "Toxuma lifi və onların qalıqları" dır. Azərbaycanın qlobal bazarlarda zəif rəqabət üstünlüyünə sahib olduğu məhsullar 05 kodlu "Meyvə və tərəvəz", 06 kodlu "Şəkər, şəkər məhsulları və bal", 12 kodlu "Tütün və tütün məhsulları", 35 kodlu "Elektrik enerjisi" və 42 kodlu "bitki yağı və yağ şəklində hazırlanmış məhsullardır.

Qrafik 2: Azərbaycanın Vollrat İndeksi Dəyərləri (2000-2016 Ort.)

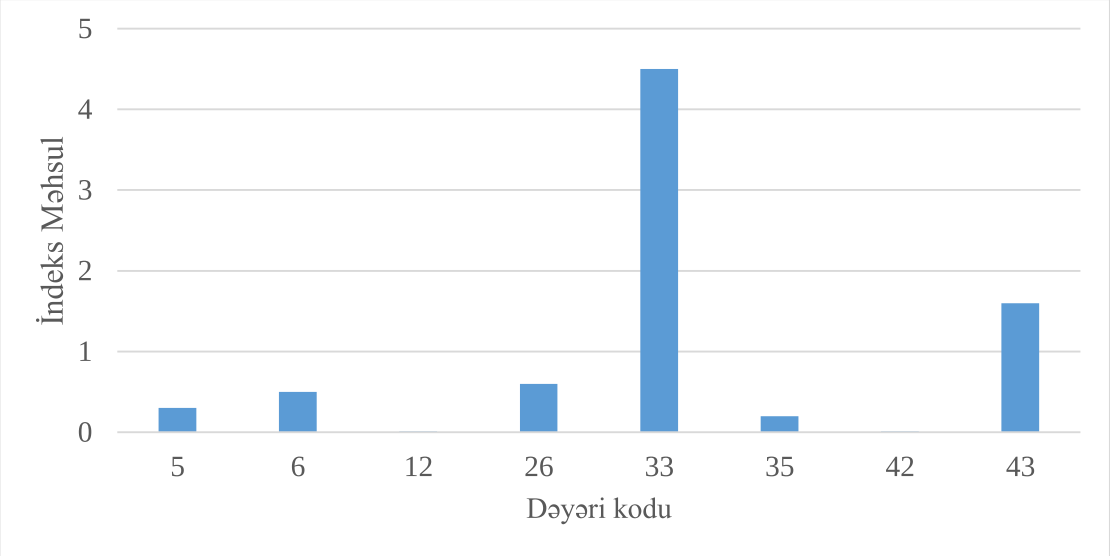

Mənbə: Həsənov R. 2017: s. 129.

Azərbaycanın ixracatdakı rəqabətçi üstünlükləri faktor sıxlığı əsasında araşdırdıqda, üstünlüklərin demək olar ki, hamısında xammal sıx və işlənməmiş olduğu görünür. Bu vəziyyət Azərbaycanın ixracatının təbii qaynaqlardan asılı olduğunu, işlənməmiş mal ixracının üstünlük təşkil etdiyini, istehsal və ixracatda əlavə dəyər yaratmaq problemini ortaya qoyur.

Cədvəl 2: Azərbaycanın Vollrat İndeksi Dəyərləri (2000-2016)

Məhsul Kodu	2000-2007 ort.	2008-2016 ort.	uyğun ort.	LN	CV	ÜSTÜNLÜK DƏRƏCƏSİ
05	2,15	0,97	1,47	0,38	63,75	***ZƏİF ÜSTÜNLÜK***
06	1,79	2,9	1,72	0,54	132	***ZƏİF ÜSTÜNLÜK***
12	1,99	0,17	1,05	0,05	98,83	***ZƏİF ÜSTÜNLÜK***
26	4,07	0,19	2	0,7	100,6	***ORTA ÜSTÜNLÜK***
33	86,47	138,2	102,34	4,63	53,46	***GÜCLÜ ÜSTÜNLÜK***
35	2,6	0,59	1,31	0,27	118,17	***ZƏİF ÜSTÜNLÜK***
42	1,37	0,77	1,03	0,03	57,92	***ZƏİF ÜSTÜNLÜK***
43	6,66	4,45	5,36	1,68	78,67	***GÜCLÜ ÜSTÜNLÜK***

Mənbə: Həsənov R. 2017: s.126.

Təbii ki, bu vəziyyət göstərir ki, Azərbaycan idxalatı kapital və texnoloji intensiv olacaqdır. Azərbaycanın ixracatında dəyişiklik əmsalı araşdırıldıqda, hamısının çox yüksək olduğu görülür. Azərbaycanın rəqabət üstünlüklərinin dəyişkənliyi qlobal bazarlarda rəqabət gücünün qeyri-sabitliyini göstərir.

Sürətlə böyüyən və yüksək neft qiymətləri dövründə parlaq bir dövr yaşayan Azərbaycan 2014-cü ilin ortalarında görünməyə başlayan neft qiymətlərindəki enmədən ən çox təsirlənən ölkələrdən biri olmuşdur. Gəlirlərin azaldılması və bir il ərzində 100%-ə çatan devalvasiyalar nəticəsində risklərin qarşısını almaq və davamlı inkişafı təmin etmək üçün lazımlı hərtərəfli bir islahat hazırlığı başladılmışdır.

Birinci mərhələdə bu gömrük, tranzit keçidləri, bank və vergi sistemi, istehsal və ixrac təşviqlərində öz əksini tapmışdır. Nəhayət, 6 dekabr 2016-cı il tarixində Azərbaycan iqtisadiyyatının şaxələndirilməsi üçün yaradılan mütəxəssislər qrupunun uzun müddət üzərində çalışdığı milli iqtisadiyyat və on bir fərqli sektor üçün strateji yol xəritələri Prezident Əliyev tərəfindən təsdiq edilmişdir. Azərbaycan iqtisadiyyatında sənaye sektorunun mühüm bir hissəsi təxminən 20 il əvvəl qurulmuş ağır sənayedir.

Ağır sənayedə ən vacib sahələr dəmir, alüminium və sementdir ki, bunların çoxu neft sənayesinin inkişafından sonra diqqətdənkənar qalmışdır. Ölkənin sənayesini canlandırmaq üçün 2014-cü il Azərbaycanda "sənaye ili" elan edilmişdir.

Cədvəl 3: Azərbaycanın ixrac etdiyi əsas məhsullar (1000 $)

GTİP	Məhsullar	2015	2016	2017*	2018	2019
	Cəm	**11.326.841**	**9.066.506**	**16.524.464**	**20.321.543**	**28.989.211**
2709	Xam neft (bitümlü minerallardan alınan neft və yağlar)	8.866.159	6.504.517	14.273.141	**19.133.445**	**22.343.446**
2711	Neft qazları və digər qaz halında olan karbohidrogenlər	208.180	981.508	340.096	546.455	414.255
2710	Bitümlü minerallardan alınan neft və yağlar	749.332	409.734	217.741	320.544	417.258
0702	Pomidor (təzə / soyudulmuş)	58.006	94.179	155.251	174.899	198.252
7108	Qızıl (platinlə örtülmüş qızıl daxil olmaqla) (işlənməmiş və ya yarımfabrikat və ya toz halında)	-	35	154.993	**166.558**	**198.412**
3901	Etilen polimerləri (ilkin formalarda)	86.772	81.283	114.577	124.112	136.544
0810	Digər meyvələr (təzə)	88.250	80.808	104.759	122.104	137.255
0802	Digər qoz-fındıq (təzə/qurudulmuş) (qabıqlı/soyulmuş)	90.205	105.017	96.513	78.144	89.100
7601	İşlənməmiş aluminium	71.897	49.819	74.631	89.211	96.041
2716	Elektrik enerjisi	16.240	28.344	74.233	114.231	125.325
7606	Alüminium təbəqələr, lövhələr, zolaqlar (qalınlığı 0,2 mm-dən çox)	13.871	47.691	62.393	78.544	84.478
2905	Asiklik spirtlər və onların halogenləşdirilmiş, sulfatlaşdırılmış, nitratlanmış və ya nitratlanmış törəmələri	48.296	33.928	58.725	65.025	76.899
2713	Neft koksu, neft bitumu və digər neft yağlarının qalıqları və ya bitumlu minerallardan əldə edilən yağlar	17.043	10.401	46.089	65.236	77.874
0809	Ərik, albalı, şaftalı, gavalı və çaqqal gavalı (təzə)	24.078	28.993	36.655	43.258	55.471
5201	Pambıq (karded və ya daranmamış)	5.014	6.040	34.286	65.210	78.985
7207	Dəmir və ya lehimli poladdan yarı bitmiş məhsullar	15.639	34.446	32.683	31.545	29.325
2901	Asiklik karbohidrogenlər	11.144	7.459	31.672	23.555	47.287
0808	Alma, armud və heyva (təzə)	15.414	25.214	30.351	34.565	38.145
7304	Borular və içi boş profillər (dikişsiz), dəmir (çuqun istisna olmaqla) və poladdan	8.271	6.427	28.941	31.214	38.477
0701	Kartof (təzə / soyudulmuş)	20.675	15.789	25.758	27.451	29.558

Mənbə: Trade Map, https://www.trademap.org/Index.aspx.

Həqiqi sənaye istehsalındakı sürətli enişə baxmayaraq, son iki ildə tikinti sektoru mənzil tikintisi, kənd infrastrukturu işləri və nəqliyyat infrastrukturunun yaxşılaşdırılması sayəsində sürətlə böyümüşdür.

Nəqliyyat sahəsi və rabitə sahəsindəki inkişaflar sayəsində xidmət sektoru da sürətlə böyüməkdə davam edir. Bank işi sektordakı aktivlərin yarıdan çoxunu təşkil edən iki dövlət bankı tərəfindən idarə olunmaqdadır. Neftdən kənar sahələrə yatırımların artmasına baxmayaraq, BVF ölkədə enerji sektorundan kənar iş sektorlarının hələ də çox zəif göründüyünə diqqət çəkmişdir. Xüsusilə, inkişaf etməmiş hüquq sisteminin, rəqabət şərtlərindəki maneələrin və maliyyə sistemində yaşanan problemlərin qeyri-neft yataqlarının böyüməsi üçün ən vacib maneələr olduğu bildirilir.

Azərbaycanda iqtisadiyyatın böyük bir hissəsi hələ də dövlət tərəfindən idarə olunmaqda davam edir. Bir çox dövlət müəssisəsi öz sahələrində inhisardır. Bu müəssisələr yüksək qiymətlər təyin edir, malların tədarükünü məhdudlaşdırır və malların alınmasında çox vaxt əhəmiyyətli bir paya sahib olurlar.

Sonda qeyd etmək lazımdır ki, postneft dövründə Azərbaycanda şaxələndirmə üzrə icra edilən tədbirləri qənaətbəxş hesab etmək mümkündür. Azərbaycan Respublikanın iqtisadiyyatı dünya bazarlarına rəqabətqabiliyyətli məhsulun istehsal və ixracı prosesi üçün müəyyən imkanlara sahibdir.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

İqtisadi artım potensial istehsal həcminin artması və uzunmüddətli perspektivdə bir tarazlıq vəziyyətindən digərinə hərəkət şəklində amillərin yaxşılaşdırılmasıdır. İqtisadi böyümənin amilləri və onun hərəkətverici qüvvəsi qarşılıqlı təsirlər zamanı istehsal həcmlərinin və səmərəliliyinin artmasını təmin edən məhsuldar qüvvələrin tərkib hissələridir.

Ölkənin iqtisadi inkişafının əsas göstəriciləri əhalinin həyat keyfiyyəti, iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyəti, ÜDM, adambaşına düşən insan kapitalı və iqtisadi azadlıq indeksidir. İqtisadi inkişaf müsbət keyfiyyət dəyişiklikləri, istehsalda, məhsullarda, xidmətlərdə, idarəetmədə, bütövlükdə iqtisadiyyatda tətbiq edilən yeniliklərdir.

Cəmiyyətin iqtisadi inkişafı iqtisadi böyüməni, yenilikçi bir iqtisadiyyatın yaradılmasını və riskli biznes sektorunu, iqtisadiyyatda struktur dəyişikliklərini, əmək məhsuldarlığını və əhalinin həyat keyfiyyətini artırmağı əhatə edən çoxşaxəli bir prosesdir.

İnkişaf proseslərinin effektivliyi, əsasən iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin effektivliyi, dövlətin özünün və təsisatlarının səmərəliliyi ilə müəyyən edilir.

Dünyada müxtəlif iqtisadi inkişaf modelləri məlumdur (Almaniya, ABŞ, Çin, Cənub-Şərqi Asiya ölkələri, Rusiya, Yaponiya və digər ölkələrin modeli) və onlardan bəziləri tədqiqat işində araşdırılmışdır. Bütün müxtəlifliyi və milli xüsusiyyətləri ilə bu prosesi xarakterizə edən ümumi qanunauyğunluqlar və parametrlər vardır.

Böyüyən və inkişaf edən iqtisadiyyata sahib olan bütün ölkələr üçün ümumi olan insan kapitalına yüksək sərmayələr və səmərəli özünü təkrar istehsal, korrupsiya səviyyəsinin azaldılması, effektiv idarəetmə, innovasiya sisteminin səmərəliliyi, yüksək rəqabət qabiliyyəti sayəsində dəyər və keyfiyyət artımı səciyyəvidir. Bir ölkədə iqtisadiyyatın inkişafı, uzunmüddətli perspektivdə ÜDM-in sabit artımı əhalinin həyat keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasına xidmət edir.

İqtisadi böyümənin əsas mahiyyəti iqtisadiyyatın əsas ziddiyyətini həll etmək və yeni bir səviyyədə artımı təmin etməkdən ibarətdir: Bu artımın əsas məqsədi məhdud istehsal ehtiyatları ilə sosial ehtiyacların hədsiz böyüməsi arasındakı ziddiyyəti aradan qaldırmaqdır. İqtisadi artım ÜDM və onun tərkib hissələrinin kəmiyyət artımı və keyfiyyətcə yaxşılaşması ilə ifadə olunur.

İqtisadi artım ictimai məhsulun və onun istehsal amillərinin kəmiyyət artımı və keyfiyyətcə yaxşılaşmasıdır. İqtisadi artım təkrar istehsal prosesində əsas yer tutur. Bu tədqiqat işində iqtisadi artımla bağlı aşağıdakı nəticələr əldə edilmişdir:

- birincisi, iqtisadi artım ölkənin iqtisadi inkişaf səviyyəsini, ehtiyacların ödəniş dərəcəsini və yaşayış səviyyəsini müəyyənləşdirir;
- ikincisi, iqtisadi artım bir ölkənin dünyanın digər ölkələri arasındakı yerini, rəqabət qabiliyyətini, dünya iqtisadi və siyasi inkişafına təsir imkanlarını müəyyənləşdirir;
- üçüncüsü, iqtisadi artım ölkənin bütün müxtəlifliyi ilə inkişaf perspektivlərini müəyyənləşdirir.

Son 2-3 ildə müşahidə edilən iqtisadi tendensiyalar-dövlət büdcəsinə vergi daxilolmalarının tərkibində qeyri-neft-qaz sahəsində mütəmadi olaraq artımın müşahidə edilməsi, regionlarda iqtisadi infrastrukturun gündən-günə genişlənməsi, “kölgə” iqtisadiyyatının ölkədə miqyasının nisbətən azaldılması, şəffaflaşma proseslərinin həyata keçirilməsi və bunun kimi digər məqamlar ölkə iqtisadiyyatının müasir dövrdə yeni mərhələyə qədəm qoymasını ifadə edir.

Azərbaycan Respublikası Qafqazın kəsişmə nöqtəsində, Böyük Qafqaz və Kiçik Qafqaz arasında yerləşir. Tədqiqatın aparılması ilə bağlı bölgənin ən vacib xüsusiyyətləri haqqında aşağıdakı nəticələr əldə edilmişdir:

- İqtisadi artım, müəyyən bir dövrdə yaradılan mal və xidmətlərin həcmindəki artım kimi başa düşülür;
- İqtisadi böyümə real ÜDM-də və ya adambaşına düşən real ÜDM-də artım kimi müəyyən edilə bilər. Daxili və beynəlxalq sosial-iqtisadi problemlərin həlli üçün istifadə olunan istehsal artımını təmin edir.

- Geniş iqtisadi böyümə ilə işsizlik səviyyəsində azalma, böyümə sürətini artırmağa imkan verən tam məşğulluğa nail olmaq üçün əhəmiyyətlidir. Ancaq bu fenomen müvəqqətidir, çünki tam məşğulluq hər il artırıla bilməz və gələn il artım tempi eyni olacaqdır.
- Geniş inkişaf yolu durğun vəziyyətdədir, əslində texniki irəliləyiş yoxdur, istehsal əsas fondları mənəvi və fiziki cəhətdən köhnəlir və işçilərin kapital-əmək nisbəti azalır.
- İntensiv iqtisadi böyümə genişlənmiş istehsalın bütün prosesinin keyfiyyətcə yenilənməsinə səbəb olur və ən perspektivli sahədir;
- Dövlət düzgün vergi və investisiya siyasəti ilə iqtisadi böyümədə əhəmiyyətli bir rol oynaya bilər;
- Son illərdə sosial nəticələr sistemi getdikcə iqtisadi artımın bir şərti və nəticəsi kimi qəbul edilir;
- Azərbaycanın xarici ticarət siyasətində müəyyənedici amil təbii ehtiyatlarıdır. Azərbaycan ixracatının 90% -i neft və təbii qazın payına düşməkdədir. İdxalına təxminən 80%-i hazır məhsul daxildir;
- Azərbaycanın təkcə 2017-ci ildə 16,5 milyard dollarlıq ixracatı və 7,6 milyard dollarlıq idxal dəyəri ilə 24,1 milyard dollarlıq xarici ticarət həcmi olmuşdur.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində

1. 2011-2013-cü illər üçün qeyri-neft məhsullarının ixracının stimullaşdırılmasına dair tədbirlər planı. AR Nazirlər Kabinetinin Sərəncamı №40, 8 fevral 2011

2. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin "Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış" İnkişaf Konsepsiyasının həyata keçirilməsi ilə bağlı 2013-cü il 29 may tarixli 2918 nömrəli Sərəncamına əsasən hazırlanmış "2015-2020-ci illər üçün xarici investisiyalar və ixracın təşviqi strategiyası".

3. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2012-ci il 29 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş "Azərbaycan 2020: Gələcəyə baxış" İnkişaf Konsepsiyası.

4. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2014-cü il 26 dekabr tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş "Azərbaycan Respublikasında sənayenin inkişafına dair 2015-2020-ci illər üçün Dövlət Proqramı".

5. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 29 oktyabr 2013-cu il tarixli "Azərbaycan təbii qazının dünya bazarına Cənub Qaz Dəhlizi vasitəsilə nəqli ilə əlaqədar tədbirlər haqqında" Sərəncamı.

6. Azərbaycanda iqtisadi islahatların həyata keçirilməsi xüsusiyyətləri və problemləri. (2004) İqtisadi İslahatlar Mərkəzinin elmi əsərlər toplusu, IV buraxılış, Bakı: 298 s.

7. Dünya iqtisadiyyatı: müasir dövrün problemləri. (2003) (Monoqrafiya).Bakı, "Bakı Universiteti" nəşriyyatı, 455 səh.

8. Əhmədov M.A. (2013) "Qloballaşma və milli iqtisadiyyatın formalaşması", Bakı, "Azərnəşr", 377 səh.

9. Əlirzayev Ə.Q. (2011) "Turizmin iqtisadiyyatı və idarə olunması", Bakı: "İqtisad Universiteti" nəşriyyatı, 494 səh.

10. Əliyev Q.Ü. (216), Keçid dövrünün milli iqtisadi proplemləri. Mononqrafiya, Bakı, "Elm", 345 səh.

11. Əliyevin İ. (2015) "2014-cü ilin sosial-iqtisadi yekunlarına həsr olunmuş

yığıncaqda nitqi”. Azərbaycan qəzeti 14 fevral.

12. Hacızadə E.M, Paşayev T.Ə. (2010)., Neft-qaz sənayesində yeni bazar mexanizmlərinin formalaşdırılması istiqamətləri (monoqrafiya) Azərbaycan dilində. Bakı, “Elm” 200 səh

13. Həsənov R. “Milli iqtisadiyyatın rəqabətliliyi: struktur islahatları və yeni inkişaf paradiqması”, “Strateji Təhlil” jurnalı. №1-2(19-20), 2017, 258 səh.

14. Qurbanzadə A. (2017) “Dialektik Coğrafiya. Nəzəri coğrafi-dialektik təhlil”. Bakı, “Kooperasiya” nəşriyyatı, 235 səh.

15. Mehtiyev A. (2017) “İnvestisiyalarin stimullaşdırılması siyasəti: onu necə gücləndirmək olar?”, Bakı, “Elm”, 345 səh.

16. Məmmədov İ. (2013), Qeyri-neft sektorunun inkişaf istiqamətləri, Bakı, “Elm”, 423 səh.

17. Məmmədov R.M. (2013) “Beynəlxalq iqtisadi rəqabətqabiliyyəti və onu formalaşdıran amillər”, Azərbaycan Vergi jurnalı 5. 178 səh.

18. Sultanov C.) “İxrac potensialı sisteminin strukturu və inkişaf xüsusiyyətləri”, “Hüquqi dövlət və qanun”, 2016 №10, səh. 282-286

19. Süleymanov E., Zeynalov A. (2012) “Azərbaycan Respublikasının Xalis İxrac Funksiyası və Xarici Ticarət Multipikatoru”, 128 səh.

20. Şəkərəliyev A., Şəkərəliyev Q. (2016) “Azərbaycan İqtisadiyyatı: Reallıqlar və perspektivlər” Bakı, 322 səh.

21. Vəliyev E. (2015), “Azərbaycan Respublikasında qeyri-neft sektorunun inkişafının makroiqtisadi predmentləri” , AMEA Məqlələr toplusu, II Buraxılış, Bakı, 575 səh.

İngilis dilində

1. Clovis F. (2018). Economiv Diversificiation: Explaining the pattern of diversification in the qlobal economy and its implications for fostering diversification in poorer countries, 412 p

2. Farzanegan M.R., Markwardt G. (2018) “The Effect of Oil Price Shocks on The Iranian Economy”, Energy Economics, 31, 205 p.

3. Iwayemi A., Fowowe B. (2011) “Impact of Oil Price Shocks on Selected Macroeconomic Variables in Nigeria”, Energy Policy, 39:603-612: 603 p.

4. Lee K., Ni S. (2012) “On the Dynamic Effects of Oil Price Shocks: A Study Using Industry Level Data”, Journal of Monetary Economics, 49:82, 852 p.

5. Pedroni P. (2015) “Fully Modified OLS for Heterogeneous Cointegrated Panels’ in Nonstationary Panels, Panel Cointegration, and Dynamic Panels”, 148 p.

Türk dilində

1. Özdemir S., Akgül I. (2015) “Ham Petrol ve Benzin fiyatlarının Sanayi Üretimine Etkisi: MS-VAR Modelleri ile Analizi”, Ege Akademik Bakış, 15(3):367-378, 367 s.

2. Yanar R., Kerimoğlu G. (2011) “Türkiye’de Enerji Tüketimi, Ekonomik Büyüme ve Cari Açık İlişkisi”, Ekonomi Bilimleri Dergisi, 3(2):191-201: s.10-12.

Rus dilində

1. Быков П. (2001) «Детище профессора Шваба» // Эксперт № 41 5 ноября 475 стр.

2. Красавина Л.Н. «Швейцарский опыт повышения конкурентоспособности банков» // Банковское дело № 1 2006 г, стр.49-53

3. Худокормова А.Г. (2002) - История экономических учений (современный этап). Учебник/ под общ. ред. М.: ИНФРА-М, 733 стр.

4. Экономика развития: модели становления рыночной экономики. Учебное пособие. / сост. Р. М. Нуреев. - М.: ИНФРА-М, 2001., стр.7-13.

5. Экономика развития: модели становления рыночной экономики. Учебное пособие. / сост. Р. М. Нуреев. - М.: ИНФРА-М, 2001, стр.16-22

6. Юданов Ю. (2003), «Особенности Швейцарской предпринимательской модели» // Современная Европа, 365 стр.

7. Юданов Ю. «Швейцария и Евросоюз: трудные поиски партнерства» // Мировая экономика и международные отношения, 2002, № 2, стр. 72-75

İnternet resusları

1. http://www.statistics.com/resources/glossary/t/trimmean.php

2. https://forumspb.com/news/news/zhizn-posle-nefti/

3. https://economy.gov.az/article/azerbaycan-respublikasinda-qeyri-neft-sektorunun-inkishafi-2018-ci-ilin-birinci-rubu-uzre/29186

4. https://www.trademap.org/Index.aspx.

5. https://socar.az/socar/az/economics-and-statistics/economics-and-statistics/oil-production

Cədvəllərin siyahısı

Cədvəl 1: İqtisadiyyatda ÜDM-in, neft və qeyri-neft sahələrinin dəyəri(mln manatla) və bu sektorların ÜDM-dəki çəkisi(%-lə)…..36
Cədvəl 2: Azərbaycanın Vollrat İndeksi Dəyərləri (2000-2016)..64
Cədvəl 3: Azərbaycanın ixrac etdiyi əsas məhsullar (1000 $)…..65

Qrafiklərin siyahısı

Qrafik 1: Azərbaycanın Neft İstehsalı (min, ton)…..49
Qrafik 2: Azərbaycanın Vollrat İndeksi Dəyərləri (2000-2016 Ort.)….......................................63

Sxemlərin siyahısı

Sxem 1: Qeyri-neft sənaye sahələri müəssisələrinin iqtisadi-sosial əlamətlərinin təsnifatı…...32
Sxem 2: Ölkənin ixrac potensialının inkişaf konsepsiyasının həyata keçirilməsinin əsas mərhələləri..59
Sxem 3: Sənaye müəssisələrinin ixrac potensialının formalaşması və həyata keçirilməsi prosesinin ümumi sxemi..60